

Farkas Zoltán

**A szociológiai és az
intézményes szemléletmód**

Társadalomelmélet 1.

Miskolci Egyetem, 2006

TARTALOM

Előszó az első fejezethez

1. A szociológiai szemléletmód

1.1. A szociológiai szemléletmód meghatározása

- A) A szociológia tárgya és szemléletmódja**
 - a) A szociológia tárgya**
 - b) A szemléletmód és a paradigma fogalma**
- B) A szemléletmód tipizálásának szempontjai**
 - a) A szociológia alapvető összefüggései és kérdései**
 - b) A tipikus szemléletmódok felvázolása**

1.2. A meghatározók szintje szerinti szemléletmódok

- A) A holista és az individualista szemléletmód**
 - a) A holista szemléletmód**
 - b) Az individualista szemléletmód**
- B) A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja**
 - a) A makro és a mikro értelmezése**
 - b) Az elemzés szintjei és a tipikus szemléletmódok**

1.3. A szociológiai szemléletmód fő típusai

- A) A holista szemléletmód típusai**
 - a) A normativista szemléletmód**
 - b) A strukturalista szemléletmód**
- B) Az individualista szemléletmód típusai**
 - a) A kreativista szemléletmód**
 - b) A racionalista szemléletmód**
- C) Vegyes, átmeneti és összetett szemléletmódok**

2. A társadalmi jelenségek magyarázata

2.1. A tudományos magyarázat típusai

- A) Az oksági és a látszólagos oksági magyarázat**
 - a) Az oksági magyarázat sajátosságai**
 - b) A pozitivista és a fenomenalista szemléletmód**
- B) A kulturális és a funkcionális magyarázat**
- C) Az intencionális magyarázat**
 - a) Az intencionális magyarázat sajátosságai**
 - b) A szubjektív értelmezés és a racionális magyarázat**

2.2. A szociológiai elméletek jellege és szerkezete

- A) A magyarázat jellege és érvényessége**
 - a) A deduktív és az induktív magyarázat**
 - b) A szociológiai elméletek érvényessége**
- B) A szociológiai fogalmak és összefüggések**
 - a) A szociológiai elmélet rendszeres része**
 - b) Az elmélet rendszertelen része, elvont és empirikus szintje**

3. Az intézményes szociológia elmélete

3.1. Az intézményes szociológia fogalmai és tárgya

- A) Az intézményes szociológia elméletének fogalmai**
 - a) Az intézményes szociológia alapfogalmai**
 - b) A fogalmak típusai a létezők természete szerint**
 - c) Az intézményes szociológia szaknyelve**
- B) Az intézményes szociológia kutatási területe és tárgya**
 - a) A központi kutatási terület: a társadalmi élet szférája**
 - b) Az intézményes szociológia tárgya**

3.2. Az intézményes szociológiai szemléletmód

- A) Az intézményes elnevezés és szemléletmód**
 - a) Az intézményes szociológia elnevezése**
 - b) Az intézményes szemléletmód legfőbb vonásai**
- B) A fő szociológiai szemléletmódok egyesítése**
 - a) A szemléletmódok egyesítésének lehetősége**
 - b) A szemléletmódok egyesítése elvont szinten**
 - c) A szemléletmódok egyesítése empirikus szinten**

Irodalom

Előadásvázlat

Előszó az első fejezethez

Ez a tanulmány egy készülő és – a jelenlegi állapotában, a jelenlegi elképzelés szerint – tizenhét elméleti (és két empirikus) fejezetből álló, általános szociológiaelméleti, illetve társadalomelméleti tárgyú könyv első fejezete. A második fejezettől az ötödik fejezetig a tanulmányhoz hasonló formában már közlésre kerültek az egyes – a szokásos fejezetekhez képest terjedelmesebb – fejezetek, és várhatóan a további fejezetek közlésére is folyamatosan sor kerül.¹

A szóban forgó könyvben az úgynevezett *intézményes szociológia elméletét* (A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Bíbor Kiadó, 1997) dolgozom ki következetesebben és részletesebben, nagyobb mértékben figyelembe véve, és szándékom szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az egyes fejezeteket azzal a tartalommal közlöm, amellyel a könyvbe szánom, ezért található benne más fejezetekre történő hivatkozások. Azonban a hivatkozások a kézirat jelenlegi állapotát tükrözik, és mivel az egyes fejezetek még szerkezetüket tekintve is változhatnak, a hivatkozások részben ideigleneseknek tekinthetők. Különös tekintettel arra, hogy a közlésre kerülő fejezetek még nem lezártak, szívesen fogadom az olvasók észrevételeit és javaslatait. Valószínű, hogy ez a bevezető jellegű fejezet bizonyos mértékben még átdolgozásra kerül, miután megírtam az utolsó fejezetet is.

Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható, a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is. A vázlat, amely előadásvázlatnak is tekinthető, külön is megtalálható a tanulmány végén, arra való tekintettel, hogy megfelelő formában könnyebben ki lehessen nyomtatni.

A szociológiaelméleti irodalommal való ismerkedésünk során jó ideig az elméletek áttekinthetetlennek tűnő sokféleségével találkozhatunk. Azonban miután nagyrészt megismerkedtünk a legkülönbébb elméletekkel, azt vesszük észre, hogy az egyes részleteikben nagyon változatos elméletek alapvető vonásaikat tekintve néhány tipikus felfogást vagy szemléletmódot képviselnek. A fejezet első részében a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. Először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk, majd meghatározzuk a szociológiai szemléletmód tipizálásának szempontjait. Ezt követően felvázoljuk a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra.

A fejezet második részében először röviden áttekintjük a tudományos magyarázat fő típusainak jellemzőit, és rámutatunk arra, hogy e típusok mennyiben kötődnek a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Ezt követően a szociológiai elméletek jellegével és szerkezetével foglalkozunk. Egyrészt rávilágítunk a deduktív és az induktív magyarázat sajátosságaira, és foglalkozunk a szociológiai elméletek érvényességének a kérdésével. Másrészt a szociológiai elméletek tartalmát képező fogalmak és összefüggések természetére mutatunk rá, és ehhez kapcsolódva megkülönböztetjük egy adott elmélet rendszeres és rendszertelen részét, valamint elvont és empirikus szintjét.

¹ A három részből álló tanulmány első része tulajdonképpen megegyezik a Szociológiai Szemlében már közölt tanulmánnyal (Farkas Zoltán: Szemléletmódok és paradigmák a szociológiaelméletben I-II. Szociológia, 2006, 1:3-39.).

A fejezet harmadik részében bemutatjuk az általunk kidolgozott, illetve még kidolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletének szemléletmódját, amelyet intézményes szemléletmódnak nevezünk. Először bemutatjuk, hogy hogyan történik az elmélet legfőbb fogalmainak a származtatása, majd rámutatunk az elmélet központi kutatási területére, és meghatározzuk az intézményes szociológia tárgyát. Ehhez kapcsolódva kiemeljük az általunk képviselt szemléletmód legfőbb vonásait. Végül rámutatunk arra, hogy az intézményes szemléletmódban hogyan egyesítjük a szociológiai szemléletmód fő típusait, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt az elmélet empirikus szintjén.

1. A szociológiai szemléletmód

A fejezet első részében a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat térképezzük fel. Először a szociológia tárgya és szemléletmódja közötti összefüggéssel foglalkozunk, majd meghatározzuk a szociológiai szemléletmód tipizálásának szempontjait. Ezt követően felvázoljuk a szociológiai szemléletmód fő típusait, és röviden rámutatunk a különböző szemléletmódokat képviselő elméletekre és elméleti irányzatokra. Arra nem vállalkozunk, hogy valamennyi jelentős szociológiai elmélet és elméleti irányzat szemléletmódjára rámutassunk. Olyan elméletekre és irányzatokra összpontosítunk, amelyek viszonylag jól kifejezik a tipikus szemléletmódokat, vagy a tipikus szemléletmódok közötti jellegzetes átmeneteket képviselik.

1.1. A szociológiai szemléletmód meghatározása

A) A szociológia tárgya és szemléletmódja

a) A szociológia tárgya

Egy tudomány tárgyának a meghatározása általában sem problémamentes, mert eleve feltételezi az adott tudomány egyes fogalmainak és összefüggéseinek az ismeretét, amelyekre támaszkodnunk kell a meghatározás során. Munkánkban – az elmélet rendszeres kifejtése során – fontos szempontnak tartjuk, hogy csupán olyan szociológiai kifejezéseket, illetve fogalmakat használjunk, amelyek jelentését, illetve tartalmát előzetesen már meghatároztuk, vagy az első használatukhoz kapcsolódva meghatározzuk. A szociológia tárgyának és szemléletmódjának a tárgyalása során azonban ettől a követelménytől kénytelenek vagyunk eltekinteni. A következőkben tehát nagyrészt eleve feltételezzük azoknak a szociológiai fogalmaknak, illetve e fogalmak különböző értelmezéseinek az ismeretét, amelyeket a szociológiai szemléletmód meghatározása és tipizálása során felhasználunk. E fogalmakkal azonban könyvünk további fejezeteiben majd érdemben foglalkozunk, részben abból a szempontból, hogy milyen értelemben használatosak a különböző szociológiai szemléletmódokat képviselő elméletekben, de részletesebben e fogalmakat az intézményes szociológia elméletébe illesztve határozzuk meg.

Az előbb említett általános problémán felül különösen problematikus egy tudomány tárgyának a meghatározása abban az esetben, ha a tudomány művelői körében sem alakult ki egyetértés az adott tudomány tárgyára vonatkozóan. A társadalomtudományok esetében általában erről van szó, és a szociológiát is ilyen tudománynak tekinthetjük. Nagyrészt ezzel függ össze, hogy a szociológia tárgyának közhasználatú meghatározásai kevés segítséget nyújtanak annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy egyáltalán mi a szociológia.²

² A szociológiai kézikönyvek általában a szociológia tárgyának meghatározásával kezdik mondanivalójukat. Itt példaként három rövid meghatározást emelünk ki. Az egyik szerint „A szociológia a társadalmi magatartás és az emberi csoportok rendszeres tanulmányozása.” (Schaefer 1983:4) A másik szerint „A szociológia az együttélés által formált emberi magatartás tanulmányozása.” (Hess – Markson – Stein 1991:3) Végül „A szociológia meghatározható úgy, mint az emberi társadalom rendszeres tanulmányozása, különös hangsúlyt fektetve a modern, iparosított rendszerekre.” (Giddens 1995A:55)

Az említett problémák ellenére megállapíthatjuk, hogy általánosan elfogadott a szociológia művelői körében az a nézet, amely szerint a szociológiai kutatás tárgyát a társadalmi jelenségek képezik. (Wallace 1988) A szociológia tárgyának e rövid meghatározásával kapcsolatban azonban két további fő probléma merül fel. Egyrészt az, hogy a szociológiában nincs egyetértés abban a tekintetben, hogy milyen jelenségeket tekinthetünk társadalmi jelenségeknek. A szociológia elméletei és irányzatai ugyanis igen különböző szempontokból közelítenek az úgynevezett társadalmi jelenségekhez, és így különbözőképpen fogják fel a társadalmi jelenségek természetét, következésképpen saját tárgyukat is.

Ha már munkánk elején megkísérelnénk felvázolni a társadalmi jelenség fogalmának különböző értelmezéseit, mindjárt a szociológia elméleti problémáinak a legmélyebb rétegeiben kellene eligazodnunk, ezért itt csupán röviden utalunk a különböző értelmezésekre. Különbséget tehetünk a társadalmi jelenség fogalmának tágabb és szűkebb értelmezései között, s a szűkebb értelmezéseken belül is igen különböző felfogásokkal találkozhatunk. Tágabb értelemben a társadalmi jelenségek felölelik az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő jelenségek egészét. Ilyen értelemben például a szervezett munkavégzés, az utcai tüntetés, a tanulás, a verekedés, a fegyveres harc, a baráti beszélgetés, a köszönés, a szeretkezés, a gyermeki játék stb. egyaránt társadalmi jelenségek, bár nyilvánvalóan igen különböző természetűek. Ha viszont a szociológiaelméleti irodalomban kialakult különböző szűkebb értelmezéseket vesszük alapul, összességükben tulajdonképpen ezek is átfogják általában az emberek együttélésével, az emberek közötti kölcsönhatásokkal összefüggő jelenségek egészét. Tehát ha egyaránt tekintetbe vesszük a szociológiában kialakult, és viszonylag széles körben elfogadott elméleteket, elméleti irányzatokat, csupán nagyon általánosan és pontatlanul határozhatjuk meg a szociológia tárgyát.

- A mai szociológia a fogalmilag sokértelmű társadalmi jelenségeket, tágabb értelemben az emberek együttélésével összefüggő jelenségeket tanulmányozza.

Ha ennél pontosabban fogalmaznánk, valószínűleg akaratlanul is elköteleznénk magunkat valamilyen sajátos szociológiai elmélet, elméleti irányzat vagy szemléletmód mellett.

A másik fő probléma, amely felmerül a szociológia tárgyának a társadalmi jelenségekre vonatkoztatott meghatározása kapcsán, hogy akár szűkebben, akár tágabban értelmezzük e jelenségeket, a társadalmi jelenségekkel más társadalomtudományok – például a közgazdaságtan, a politikatudomány, a jogtudomány, a szociálpszichológia, a kulturális antropológia stb. – is foglalkoznak. Tehát felmerül az a kérdés, hogy mi alapján különböztethetjük meg a szociológiát ezektől a tudományoktól.

- A szociológiát elvileg sajátos szemléletmódja különböztetheti meg a társadalmi jelenségekkel, illetve az emberek együttélésével foglalkozó más tudományoktól, de e tudományban nem alakult ki egységes szemléletmód.

Mit értünk általában szemléletmódon, szociológiai szemléletmódon, s ezzel összefüggésben paradigmán, a következőkben ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk. A szociológiai szemléletmód kutatása a metaszociológiai kutatás egyik formája, amelyben a szociológiai elméletek alapvető vonásaira igyekszünk fényt deríteni. Az ilyen kutatás nem közvetlenül a társadalmi valóság megértését szolgálja, hanem magának a szociológiának a jobb megértését segítheti elő. (Vö.: Ritzer 1991:15-62; Zhao 2001) A szociológiai szemléletmód típusainak a felvázolásával főleg az a célunk, hogy segítsük a különböző szociológiai elméletek közötti tájékozódást, és rávilágítsunk azokra a legalapvetőbb problémákra a társadalmi jelenségek magyarázatában, amelyek egy átfogó és egységes szociológiai szemléletmód kialakításában megoldásra várnak.

b) A szemléletmód és a paradigma fogalma

A szemléletmód fogalmát hasonlóan értelmezzük ahhoz a fogalomhoz, amelyet Kuhn nyomán gyakran paradigmának neveznek, bár majd meghatározott szempontból különbséget teszünk e két fogalom között. Az említett szerző paradigmán olyan általánosan elismert tudományos eredményeket ért, amelyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók adott köre számára a problémák és a problémamegoldások modelljeiként szolgálnak. (Kuhn 1984:11) Ritzer meghatározása szerint a paradigma egy tudomány tárgyi lényegére vonatkozó alapvető elképzelés. A paradigma meghatározza, hogy mit kell tanulmányozni, milyen kérdéseket lehet vagy kell feltenni, és milyen szabályokat kell követni a válaszok megfogalmazásában. A paradigma a megegyezés legszélesebb elméleti alapja az adott tudományon belül, amely felölel egy mintaként szolgáló tudományos munkát, s magában foglalja a tárgyi lényegre vonatkozó elképzelést, az ennek megfelelő elméleteket, kutatási módszereket és eszközöket. (Ritzer 1988:390; Ritzer 1991:120)

Mi különbséget teszünk a tudományos szemléletmód és a paradigma fogalma között, a következők szerint:

- A *tudományos szemléletmód* az adott tudomány alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza az elméleti fogalmak és összefüggések egészét. A *paradigma* viszont olyan tipikus szemléletmód, amely az adott tudományban intézményesült, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

A szemléletmód és a paradigma között tehát azt a különbséget látjuk, hogy míg a szemléletmód nem feltétlenül elfogadott az adott szemléletmódot képviselő egyénen, vagy az egyének viszonylag szűk körén kívül, addig a paradigma olyan szemléletmód, amely az adott tudománnyal foglalkozók viszonylag széles körében elfogadott. Egy szemléletmód viszonylag széles körben történő elfogadása azonban általában csak akkor lehetséges, ha az adott szemléletmód intézményesült, például ha az adott szemléletmód képviselői jelentős hatáskörrel, illetve hatalommal rendelkeznek, ha kutatóhelyek, egyetemi tanszékek, folyóiratok nagyrészt az adott szemléletmód szellemében művelik és terjesztik az adott tudományt. Ezért tehát az intézményesülést emeljük ki a paradigma fogalmának meghatározásában. A továbbiakban, ha a szociológiai elméletekkel, elméleti irányzatokkal összefüggésben a *megközelítés* kifejezést használjuk, akkor is szemléletmódra gondolunk. A *felfogás* kifejezést azonban ehhez képest szélesebb értelemben használjuk, azonos szemléletmódot képviselő elméletekben is találkozhatunk az alapvetőnek tekintett kérdéseket nem érintő kérdések vonatkozásában különböző felfogásokkal.

A paradigmák vagy tipikus szemléletmódok alapján megkülönböztethetjük a tudománnyal foglalkozók bizonyos csoportjait egymástól. Egyrészt megkülönböztethetjük egymástól a különböző szemléletmódokkal jellemezhető tudományokat, például a szociológiát a közgazdaságtantól, a szociálpszichológiától vagy a kulturális antropológiától. Másrészt elhatárolhatjuk egy adott tudomány különböző fejlődési szakaszait, amelyekben különböző uralkodó szemléletmódok érvényesültek. Harmadrészt, az olyan tudományok esetében, mint a szociológia, amelyekben belül nem alakult ki egységes szemléletmód, különbséget tehetünk a különböző elméleti csoportosulások között. (Ritzer 1988:390)

A tudományos szemléletmód általános fogalmához kapcsolódva tehát fogalmazhatunk úgy, hogy a *szociológiai szemléletmód* a szociológia alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza a szociológia elméleti fogalmainak és összefüggéseinek az egészét. A *szociológiai paradigma* viszont olyan tipikus szemléletmód, amely a szociológiában intézményesült, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.

- A szociológiában nem alakult ki egységes szemléletmód, illetve paradigma, megkülönböztethetünk azonban olyan tipikus szemléletmódokat, amelyek intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak, tehát paradigmaként is értelmezhetők.

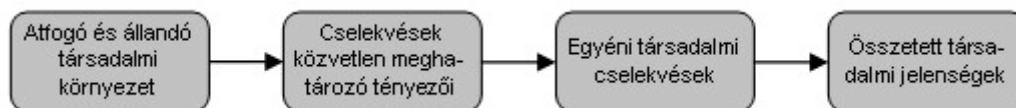
A szociológiaelmélet művelői körében általánosan elfogadott, hogy a szociológia jelenleg többparadigmás tudomány. Egységes szociológiai szemléletmód jelenleg nem létezik, a szociológia viszonylag rövid története során sem létezett, s ilyen szemléletmód kialakulása belátható időn belül nem is várható. A következőkben a szociológiában kialakult tipikus szemléletmódokat, illetve paradigmákat vázoljuk fel.

B) A szemléletmód tipizálásának szempontjai

a) A szociológia alapvető összefüggései és kérdései

Minden tipizálás feltételezi azoknak a szempontoknak a meghatározását, amelyek szerint tipizálunk. Tehát ahhoz, hogy a szociológiaelméletben kialakult tipikus szemléletmódokat felvázolhassuk, meg kell határoznunk azokat az alapvető összefüggéseket és kérdéseket, amelyekre vonatkozó nézetek alapján értelmezhetjük a szociológiában kialakult elméleteket és elméleti irányzatokat, és rámutathatunk ezek alapvető vonásainak hasonlóságaira és különbségeire. A szociológiai paradigmák felvázolásával foglalkozó írásokban ezt a problémát általában elhanyagolják, és csupán az egyes típusok jellemzéséből következtethetünk azokra az általánosabb szempontokra, amelyek szerint az adott típusok megkülönböztethetők. E szempontok előzetes meghatározása azonban segítségünkre lehet abban, hogy az egyes típusokat minél tisztábban meg tudjuk különböztetni egymástól.

Mindenekelőtt tehát fel kell vázolnunk a szociológiaelmélet alapvető összefüggéseit. A szociológiai szemléletmódok azonban főleg abból a szempontból különböznek egymástól, hogy milyen összefüggéseket tekintenek a szociológiaelmélet alapvető összefüggéseinek. Tehát a szóban forgó kérdésre vonatkozó felfogásunk eleve nem lehet független az általunk képviselt szemléletmódtól. Az alapvető összefüggések felvázolása során azonban megkíséreljük egyaránt figyelembe venni a szociológiában kialakult különböző elméleteket és elméleti irányzatokat, már amennyiben ezt ismereteink lehetővé teszik. Felfogásunk szerint a szociológia általános igényű elméleteiből és elméleti irányzataiból kihámozható alapvető, illetve legalapvetőbb összefüggések, és ezen összefüggésekben szereplő tényezők a következők, amelyeket az 1.1. ábrán szemléltetünk. Az alapvetőnek tekinthető összefüggések köre viszonylagos, ezért talán inkább legalapvetőbb összefüggésekről kellene beszélnünk, mégis maradunk az alapvető összefüggések kifejezésénél.

1.1. ábra: A szociológia alapvető összefüggései

Az ábrában az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezeten a vizsgált társadalmi cselekvésektől és jelenségektől függetlenül eleve adott társadalmi környezetet értjük, amely történetileg formálódik. A cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek egyrészt azokat a közvetlen környezeti tényezőket tekintjük, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének azon személyes tulajdonságait, amelyek az adott

cselekvések szempontjából jelentősek, és a cselekvések motívumait. Az egyéni társadalmi cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek kielégítő értelmezése az itt megkívánt szinten talán nem jelent problémát.

- *A szociológia alapvető összefüggései:* (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározza a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit, különösen a cselekvések motívumait. (2) A motívumok és az egyéb közvetlen meghatározó tényezők meghatározzák az egyének társadalmi cselekvéseit. (3) Az összetettebb társadalmi jelenségek értelmezhetőek az egyéni társadalmi cselekvések valamilyen összegeződéseiként vagy következményeiként.

Ezekkel az alapvető összefüggésekkel és a bennük szereplő tényezőkkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre vonatkozó nézetek szerint különböztethetjük meg a szociológiai szemléletmód típusait. A tipizálás előtt fel kell tehát vázolnunk a szociológia alapvető kérdéseit, figyelembe véve a szociológia általános igényű elméleteit és elméleti irányzatait. Az alapvetőnek tekinthető kérdések köre is viszonylagos, ezért talán inkább legalapvetőbb kérdésekről kellene beszélnünk, mégis maradunk az alapvető kérdések kifejezésénél.

- *A szociológia alapvető kérdései:* (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? (2) Milyen természetű és hogyan jön létre az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet? (3) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen a cselekvések motívumai? (4) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések, csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi cselekvések szubjektumainak? (5) Milyen tényezők által meghatározottan és hogyan szerveződnek többé vagy kevésbé rendszeresen ismétlődő és valamiféle rendezettséget mutató egységgé az összetett társadalmi jelenségek?

Az első kérdésre adott válasz szorosan összefügg, de egy adott elmélet vagy elméletalkotó esetében nem feltétlenül esik egybe a következő kérdésre adott válasszal. A szociológiai elméletalkotásban a társadalmi környezetre átfogóan vonatkozó tényezőkből, vagy az egyénekből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezőkből kell kiindulni. Egy adott elmélet tükrözheti egyfelől azt a felfogást, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően vagy lényegében az egyének adott körének az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetére vonatkozó tényezők (pl. a kultúra, az intézményrendszer, a társadalmi struktúra, az osztályviszonyok stb.) határozzák meg. Másfelől viszont azt a felfogást, hogy elméleti-módszertani szempontból, tehát az elméletalkotásban az egyénekből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezőkből kell kiindulni. A szóban forgó két kérdésre adott válasz tehát elvileg nem feltétlenül esik egybe, a legtöbb elmélet esetében azonban mégis egybeesik.

Az első kérdésre adott választól függ, hogy a második és a harmadik kérdés közül egy adott elméletben melyikre esik a hangsúly. Tehát ha egy adott elméletben a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőit az átfogó és állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az merül fel, hogy milyen természetű és hogyan jön létre az átfogó és állandó társadalmi környezet. Ha viszont egy adott elméletben a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőit az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik, az első kérdést követő kérdésként főleg az merül fel, hogy milyen természetűek az egyéni cselekvések motívumai és egyéb közvetlen meghatározó tényezői. E három kérdésre adott válaszból elvileg már következik a negyedik és az ötödik kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspont.

b) A tipikus szemléletmódok felvázolása

Mint említettük, általánosan elfogadott a szociológiaelmélet művelői körében, hogy a szociológia jelenleg többparadigmás tudomány. Az e kérdéssel foglalkozó egyes szerzők nagyrészt különböző szemléletmódokat, illetve paradigmákat különböztetnek meg a szociológiában.

Azok a szerzők, akik felvetik a szociológiai paradigmákra vonatkozó kérdést, többnyire csupán két paradigmát állítanak egymással szembe. Így például a két alapvető szemléletmódként Burt az atomista és a normatív megközelítést (Burt 1982:5-6), Alexander a mechanikus és a szubjektív társadalom-felfogást (Alexander 1990:1-3), Bourdieu az objektivista és a szubjektivistá felfogást (Bourdieu 1990:25-29), Sztompka a cselekvéseméleti és a történeti szociológiai megközelítést (Sztompka 1991:3-5), mások a mikro- és a makroszociológiai megközelítést (Alexander et al. 1987) állítják egymással szembe.

Más szerzők három vagy négy fő szociológiai paradigmát vagy szélesebb körben elfogadott szemléletmódot különböztetnek meg egymástól. Például Ritzer három paradigmát különböztet meg. Egyrészt a társadalmi tények paradigmát, amelyet felfogása szerint főleg a strukturalista-funkcionalista elméletek és a konfliktuselméletek képviselnek. Másrészt a társadalmi értelmező paradigmát, amelyet a cselekvéseméletek, a szimbolikus interakcionizmus, a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia képviselnek. Harmadrészt a társadalmi viselkedés paradigmát, amely a behaviourista szociológiát és a csereelméletet öleli fel. (Ritzer 1988:390-393; Ritzer 1991:121-131) A következőkben részletesen tárgyalt tipizáláshoz a legközelebb talán egyrészt Hechter, másrészt Alexander tipizálása áll. A társadalmi rend magyarázata szempontjából Hechter megkülönbözteti a normativista, a strukturalista és az individualista, illetve az utóbbin belül a racionalista szociológiai elméleteket. (Hechter 1987:3-7) Alexander viszont – könyvének különböző helyein – egyfelől a kollektivistá és az individualista, másfelől a szubjektivistá és az objektivistá szociológiai elméletek között tesz különbséget. (Alexander 1996)

Az alapvető meghatározó tényezők szintje	A lényegi meghatározó tényezők természete	
	Szimbolista szemléletmód	Faktualista szemléletmód
Holista szemléletmód	<i>Normativista szemléletmód</i>	<i>Strukturalista szemléletmód</i>
Individualista szemléletmód	<i>Kreativista szemléletmód</i>	<i>Racionalista szemléletmód</i>

1.1. táblázat: A szociológiai szemléletmód típusai

A következőkben felvázoljuk a szociológiai szemléletmód általunk megkülönböztetett átfogó és fő típusait, amelyeket a 1.1. táblázatban láthatunk. A tipizálás egészében véve saját felfogásunkat tükrözi, de az egyes típusok megkülönböztetése többé vagy kevésbé elfogadott a szociológiaelméleti irodalomban, jóllehet különböző elnevezésekkel illetik őket, és részben különböző ismertető jegyeikre helyezik a hangsúlyt.

A korábban felvázolt összefüggéseket és kérdéseket, illetve a rájuk vonatkozó nézeteket figyelembe véve két szempontból tipizáljuk a szociológiai szemléletmódot. Az egyik szempont a társadalmi jelenségeket lényegében vagy alapvetően meghatározó tényezők szintjére, a másik e tényezők természetére vonatkozik. Az alapvető meghatározó tényezők szintje szerinti tipizálás széles körben elfogadott a szociológiaelméleti irodalomban. A meghatározó tényezők természete szerinti tipizálással kifejezetten ilyen értelemben tudomásunk szerint nem

találkozhatunk. Azonban a – fentebb említett – szubjektivista és az objektivista, vagy a szubjektív és az objektív felfogás megkülönböztetése mögött nagyrészt ez a szempont húzódik meg, és ez a megkülönböztetés szorosan kapcsolódik az idealista és pozitivista tudományelméleti felfogások közötti megkülönböztetéshez is.

- Az *átfogó szemléletmódok* szintjén, a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó tényezők szintje szempontjából megkülönböztetjük egymástól a holista és az individualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényezők természete szempontjából különbséget teszünk a szimbolista és a faktualista szemléletmód között.

Az egyik tipizálási szempont tehát a szociológia alapvető kérdéseinél említett első kérdésre vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy a cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? A holista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg. Az individualista szemléletmód felfogásában viszont a társadalmi jelenségeket alapvetően egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők határozzák meg, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének személyes tulajdonságai és a cselekvések motívumai.

A másik tipizálási szempont a fentebb említett második és harmadik kérdésre vonatkozik. Tehát arra, hogy milyen természetű általában véve társadalmi környezet, és ezzel összefüggésben milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen e cselekvések motívumai. A szimbolista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet szimbolikus természetű, s az egyének társadalmi környezetükhöz mint szimbolikus létezőkhöz viszonyulnak. Ebben a felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait közvetlenül az egyének személyiségét kifejező, értelmező és megértő motívumok képezik. A faktualista szemléletmód felfogásában a társadalmi környezet tényszerű, s az egyének társadalmi környezetükhöz mint tényszerű létezőkhöz viszonyulnak. E felfogásban a társadalmi cselekvések motívumait olyan instrumentális és racionális motívumok képezik, amelyek főleg a tényszerű környezetet tükrözik.³

Nézőpont kérdése, hogy a két tipizálási szempont közül melyiket tekintjük elsődlegesnek vagy alapvetőnek, és melyiket másodlagosnak. Az alapvető meghatározó tényezők szintje szerinti holista és individualista szemléletmód megkülönböztetése széles körben elfogadott a szociológiaelméleti irodalomban, tehát tekinthetnénk ezt a szempontot elsődlegesnek. Azonban a lényegi meghatározó tényezők természete szerinti tipizálás, s e vonatkozásban a szimbolista és a faktualista szemléletmód megkülönböztetése fontosabb abból a szempontból, hogy az egyes szemléletmódokat mennyiben és milyen értelemben tekinthetjük érvényeseknek az emberi élet különböző területeire, ahogyan azt majd a fejezet harmadik részében (3.2B) látjuk.

Az átfogónak nevezett tipikus szemléletmódok csupán a szociológiai elméletek, elméleti irányzatok legjellemzőbb vonásait emelik ki. Az átfogó szemléletmódok metszéspontjai jelölik ki a szociológiai szemléletmódok fő típusait, amelyek már közelebb állnak az egyes szociológiai elméletekhez és elméleti irányzatokhoz.

- A *fő szemléletmódok* szintjén különbséget teszünk a normativista, a strukturalista, a kreativista és a racionalista szemléletmód között. A fő szemléletmódok azoknak az

³ A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy faktualista szemléletmódon nem azt a felfogást értjük, amely szerint a szociológiai kutatásnak a közvetlenül megfigyelhető tényekre kell szorítkoznia.

átfogó szemléletmódoknak a közös sajátosságaival jellemezhetőek, amelyeknek a metszéspontjában elhelyezkednek.

A holista szemléletmódon belül kialakult két, egymástól elég egyértelműen elhatárolható megközelítés, a szimbolista szemléletmódot tükröző normativista (szabályelvű), és a faktualista szemléletmódot tükröző strukturalista (struktúraelvű) szemléletmód. E megközelítések megegyeznek az átfogó és állandó társadalmi környezet meghatározó hatásának a hangsúlyozásában, a másik szempontból azonban jelentősen különböznek egymástól, és tulajdonképpen ellentétes nézeteket képviselnek. Az individualista megközelítésen belül is különbséget tehetünk a szimbolista szemléletmódot tükröző kreativista (alkotáselvű), és az faktualista szemléletmódot tükröző racionalista (észelvű) szemléletmód között. E felfogások jóllehet osztják azt a nézetet, hogy a társadalmi jelenségek szociológiai kutatásának kiindulópontját az egyének képezik, s a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezőinek az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit tekintik, de e tényezők természetére vonatkozó elképzeléseik igen különbözőek, és nagyrészt ellentétesek.

A meghatározó tényezők szintje szempontjából nézve a fő szociológiai szemléletmódokat úgy tűnhet, hogy egyrészt a normativista és a strukturalista, másrészt a racionalista és a kreativista szemléletmód áll viszonylag közelebb egymáshoz. Azonban a meghatározó tényezők természete szempontjából nézve, a normativista szemléletmód közelebb áll a kreativista szemléletmódhoz, a strukturalista szemléletmód viszont a racionalistához. Az utóbbi szempontból vett rokonságnak különösen abból a szempontból van jelentősége, hogy főleg mely szemléletmódokat képviselő elméletek között figyelhető meg közeledés, illetve a különböző szemléletmódok elvileg mennyiben és milyen módon egyeztethetők össze egymással.

A fő szemléletmódok gyökerei nagyrészt visszanyúlnak a szociológia három nagy klasszikusának, Karl Marxnak (1818-1883), Emile Durkheimnek (1858-1917) és Max Webernek (1864-1920) a munkásságáig. A szociológiában a mai elméletalkotók is fontosnak tartják, hogy nézeteiket nagyrészt a klasszikusoktól eredeztessék. Ez összefügg azzal, hogy a szociológia tárgya nagyrészt meghatározatlan, és nem rendelkezik általánosan elfogadott szemléletmóddal. A szociológiai szemléletmód egyes típusainak tárgyalása kapcsán majd röviden utalunk arra, hogy képviselőik főleg melyik klasszikushoz kapcsolódnak.

A szemléletmódok tipizálását tulajdonképpen elvi szempontok határozták meg, tehát felmerül az a kérdés, hogy a tipikus szemléletmódok mennyiben képviselnek egyben paradigmákat is. A mai szociológiai elméleteket tekintve, a szociológiai szemléletmód átfogó típusait nem képviselik csupán az egyes típusokhoz köthető paradigmák, azaz nem létezik egységes holista, individualista, szimbolista vagy faktualista paradigma. Az egyes szociológiai elméletekben ugyanis elkerülhetetlenül állást kell foglalni a korábban említett mindkét tipizálási szempontra vonatkozóan, s ebből adódóan, az egyik szempontot kiemelve, a tipikus nézetek a másik szempontból eleve eltérőek. Ezzel összefüggésben, valószínűleg nem különülnek el intézményesen az egyes átfogó szemléletmódokat képviselő elméleti szociológusok és követőik körei.

- A szociológiai szemléletmódok fő típusai egyben paradigmákként is léteznek, azaz bizonyos mértékben intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak.

Az egyes típusok részletesebb jellemzése előtt általánosságban még két megjegyzést fűzünk hozzá a szociológiai szemléletmód tipizálásához. Egyrészt, ezek a típusok ideáltípusok, amelyekkel az a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik tipikus szemléletmódot. A szociológiai elméletek és

elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valahol a tipikus szemléletmódok határán helyezkedik el. Természetesen kialakulhatnak olyan összetett szemléletmódok is, amelyek többé vagy kevésbé egyesítik a tipikus szemléletmódokat.

Másészt, az egyes elméletalkotók, illetve az általuk kidolgozott elméletek szemléletmódját nem csupán az alapján kell megítélnünk, hogy általánosságban milyen kijelentéseket fogalmaznak meg a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozóan, hanem főleg azt kell figyelembe vennünk, hogy az elmélet részletes kifejtése során milyen összefüggéseket tárgyalnak. Ez utóbbi szempontot különösen azért hangsúlyozzuk, mert a szociológiai elméletek általában nem ellentmondásmentesek, s a csupán általánosságban megfogalmazott tételek nem feltétlenül felelnek meg az adott elmélet egészének.

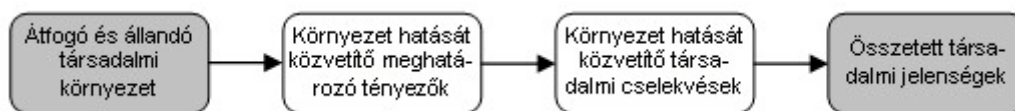
A következőkben, az egyes szemléletmódok sajátosságainak felvázolásában azt a sorrendet követjük, hogy mindenekelőtt az alapvető meghatározó tényezők szintje alapján megkülönböztethető holista és individualista szemléletmódot jellemezzük, s rámutatunk arra, hogy e két szemléletmód mennyiben esik egybe a makro- és a mikroszociológiai elemzéssel. Az ismételések elkerülése érdekében kiemelten nem jellemezzük a meghatározó tényezők természeténél fogva megkülönböztethető szimbolista és faktualista szemléletmódot, ezek általános ismertető jegyei majd a fő szemléletmódok elemzéséből rajzolódnak ki. Tehát a holista és az individualista szemléletmód általános jellemzése után, előbb a holista szemléletmód, majd az individualista szemléletmód szimbolista és faktualista változatát mutatjuk be.

1.2. A meghatározók szintje szerinti szemléletmódok

A) A holista és az individualista szemléletmód

a) A holista szemléletmód

Megkülönböztethetjük a holista szemléletmód szűkebb és kiterjesztett értelmezését. A tipikus holista szemléletmódot majd kiterjesztve értelmezzük, de röviden utalunk a szűkebb értelmezésre is, mert ez az értelmezés a holista szemléletmód legalapvetőbb vonását emeli ki. A szűkebb felfogás szerint a társadalmi jelenségek eleve igen összetett, úgynevezett makroszintű jelenségek, amelyek bizonyos emberi csoportok viselkedésére, kölcsönhatásaira, és ezek következményeire vonatkoznak. E szűkebb felfogás szerinti holista elméletek az összetett társadalmi jelenségeket közvetlenül az átfogó és viszonylag állandó, illetve makroszintű társadalmi környezetből (pl. a társadalmi struktúrából, az osztálystruktúrából, a kultúrából, az intézményrendszerből stb.) magyarázzák. Ugyanakkor szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az egyéni társadalmi cselekvéseket, és az e cselekvéseket közvetlenül meghatározó tényezőket.

1.2. ábra: A holista szemléletmód összefüggései

Holista szemléletmódról esetenként ilyen szűkebb értelemben beszélnek a szociológiaelméleti irodalomban. Felfogásunk szerint azonban a holista szemléletmódot képviselik azok az elméletek is, amelyek rámutatnak az egyéni társadalmi cselekvésekre és ezek közvetlen meghatározó tényezőire, de az e tényezőkre vonatkozó fogalmak az elmélet előfeltételezései szerint eleve az átfogó társadalmi környezet hatását fejezik ki. Ilyen fogalom lehet például az objektív társadalmi helyzet által meghatározott érdek, vagy az átfogó kultúrát tükröző, de a személyiség által elsajátított érték, szabály vagy szerep. A kiegészítő magyarázat eredményeként lényegesen nem módosul az alapvetőnek feltételezett összefüggés az átfogó környezet és az adott társadalmi jelenség között, mert a magyarázat épp ennek az összefüggésnek az alátámasztását, illetve részletesebb kifejtését szolgálja. Mi tehát a továbbiakban ilyen kiterjesztett felfogásban beszélünk holista szemléletmódról, amely magában foglalja a szűkebb felfogást is. Az alábbi alapelvek a korábban felvázolt alapvető összefüggésekre és kérdésekre vonatkoznak. (1.2. ábra)

- A *holista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az adott társadalom vagy társadalmi csoport egészét jellemző, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet történetileg formálódik, és a mindenkor társadalmi környezet az egyes egyénektől és a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül létezik. (3) A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői és ezen belül a cselekvések motívumai az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik. (4) A társadalmi környezetben hasonló helyzetben lévő egyének cselekvései hasonlóak, ezáltal bizonyos csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyénektől függetlenül létező környezeti tényezők közötti összefüggéseket vagy törvényszerűségeket tükrözik.

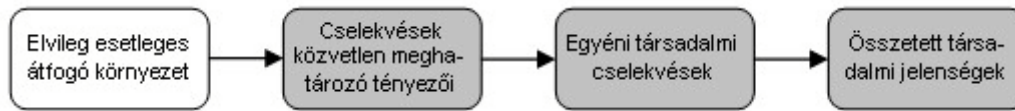
A holista szemléletmód szerint tehát a társadalmi jelenségek magyarázatában (de az elméletalkotásban nem feltétlenül) az egyének társadalmi környezetét átfogóan jellemző tényezőkből, illetőleg a társadalom vagy társadalmi csoport egészéből kell kiindulni. A társadalmi létezők és jelenségek az egyénekhez képest a valóság önálló szintjét képezik, s a szociológiai kutatás az egyéni szinttől különböző, társadalmi szinten folyik. Az átfogó társadalmi környezetet vagy a vizsgált társadalmi egészet képezhetik például csoportok, szervezetek, intézmények, alrendszerek, s az egészen érthetjük a társadalmi struktúrát vagy a kultúrát.

Korábban láttuk, hogy a holista szemléletmódot a fő szemléletmódok szintjén a normativista és a strukturalista szemléletmód képviseli. A fenti pontokban kiemelt, nagyon általános formában megfogalmazható hasonlóságok ellenére e két szemléletmód nagymértékben különbözik egymástól. Olyannyira, hogy talán egyetlen szociológiai fogalmat sem találhatunk, amelynek értelmezésével és a szociológiai magyarázatokban betöltött szerepével kapcsolatban mindkét szemléletmód képviselői egyetértének.

b) Az individualista szemléletmód

Az individualista szemléletmód esetében is különbséget tehetünk annak szűkebb és kiterjesztett értelmezése között. A szűkebben értelmezett individualista szemléletmód a társadalmi környezet meghatározó hatását teljes mértékben elhanyagolja, tulajdonképpen csupán az egyének tulajdonságait és a cselekvések motívumait veszi figyelembe a társadalmi cselekvések magyarázatában. E felfogást képviseli például a pszichologizmus és az intencionalizmus. A pszichologizmus szerint a társadalmi jelenségeket az egyének személyes tulajdonságai határozzák meg, az intencionalizmus szerint egy társadalmi jelenség azért figyelhető

meg, mert létrehozására egy adott egyénnek vagy az egyének meghatározott csoportjának szándéka irányult. (Ehhez lásd: Orthmayr 1997)

1.3. ábra: Az individualista szemléletmód összefüggései

A szűkebben értelmezett individualista szemléletmód azonban csak a szociológiai elméletek szűk körére vonatkoztatva tekinthető érvényesnek, ezért ehhez képest tágabban értelmezzük az individualista szemléletmódot. (1.3. ábra)

- Az *individualista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet nem eleve adott, hanem az egyének tudatában vagy cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve e tényezők eredményeként létezik. (3) A releváns társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen környezetet jelenti, amely csak az egyéni cselekvőkre és a cselekvések motívumaira vonatkoztatva értelmezhető. (4) A társadalmi cselekvések szubjektumai közvetlenül csak egyének lehetnek, a csoportoknak tulajdonított viselkedés visszavezethető egyéni cselekvésekre. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyének cselekvéseinek szándékos vagy spontán eredményei.

Az individualista szemléletmód azon az állásponton van, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában a természetes kiindulópontot az egyének, pontosabban az egyéni cselekvők képezik. Tipikusan ezt az álláspontot tükröző elméletekben a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. Tehát egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének személyes tulajdonságai és a cselekvések motívumai. Ez nem jelenti azt, hogy az elemzés csupán az egyéni cselekvések szintjére korlátozódik, hanem inkább azt, hogy az egyénekből álló társadalmi egységekre, a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra, és esetleg a társadalom egészének működésére vonatkozó fogalmak és összefüggések is levezethetők az egyénekre vonatkozó állításokból. (Ehhez lásd pl.: Blumer 1969:16-20; Elster 1982; Boudon 1987A; Boudon 1987B; Coleman 1990:1-6; Szántó 1998; Heckathorn 2001:274-275)

Már említettük, hogy az individualista szemléletmódon belül különbséget tehetünk a kreativista és a racionalista szemléletmód között. Jóllehet ezek a szemléletmódok megegyeznek a fent említett általános alapelveket tekintve, de egyébként nagymértékben eltérnek egymástól, s az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőire vonatkozó nézeteik nagyrészt ellentétesek.

B) A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja

a) A makro és a mikro értelmezése

A két alapvetően eltérő szociológiai szemléletmódot gyakran egyrészt mint makroszociológiát, másrészt mint mikroszociológiát különböztetik meg egymástól. Alább majd rámutatunk arra, hogy felfogásunk szerint mennyiben függ össze ez a megkülönböztetés a holista és az individualista szemléletmóddal, de előbb a makro és a mikro fogalmainak szociológián belüli értelmezésével foglalkozunk.

A mikro és a makro közötti megkülönböztetés főleg két vonatkozásban jelenik meg a szociológiai irodalomban, egyrészt a társadalmi csoportok mérete, másrészt az elemzés szintje vonatkozásában. Az előbbi szempontból különbséget tehetünk a mikrocsoportok és a makrocsoportok, az utóbbi szempontból a mikroszintű és a makroszintű elemzés vagy magyarázat között. Mindkét értelmezéshez kapcsolódóan megfogalmazódik az ún. mikro-makro vagy makro-mikro probléma, amely a mikro- és a makrocsoportok, vagy a mikroszint és a makroszint közötti összefüggésekre vonatkozik. (Tardos 1998:4)

Mindkét fentebb említett megkülönböztetés indokolt lehet, de össze is függ egymással. Az adott társadalmi csoport mérete ugyanis eleve meghatározza, hogy az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése a mikroszintű elemzésen túl mennyiben igényli a makroszintű elemzést. Mikrocsoportoknak olyan méretű csoportokat célszerű nevezni a szociológiában, amelyekben belül a mikroszintű elemzés elvileg önmagában is alkalmas az adott csoporton belüli társadalmi jelenségek magyarázatára. A makrocsoporton belüli társadalmi jelenségek elemzése viszont elvileg feltételezi mind a makroszintű, mind a mikroszintű elemzést. Mikrocsoportoknak vagy kiscsoportoknak általában a legfeljebb tizenhármasból álló csoportokat nevezik a szociológiai irodalomban, amelyekben belül még rendszeres közvetlen személyközi kölcsönhatás lehetséges a csoport valamennyi tagja között, s e szerint az ún. makrocsoportok igen különböző méretűek lehetnek.

A mikro és a makroszintet is nagyrészt eltérően értelmezik a szociológiai irodalomban. (Erről lásd pl.: Münch – Smelser 1987:356-357; Ritzer 1991:140-146; Tardos 1998:8; Barnes 2001:341-346) A különböző értelmezések mögött azonban felfedezhető egy általános szempont érvényesülése. A mikro- és a makroszint megkülönböztetése tulajdonképpen arra a problémára vonatkozik, hogy az elmélet fogalmainak és összefüggéseinek bizonyos átalakuláson kell átesnie akkor, amikor a magyarázatban áttérünk az egyik szintről a másik szintre. Ugyanazok a fogalmak és összefüggések ugyanis valószínűleg nem alkalmazhatók változatlan értelemben az egyik és a másik szinten. A két szint megkülönböztetésével kapcsolatos nézeteltérések mögött főleg az húzódik meg, hogy a szociológiai irodalomban nem alakult ki egyetértés a fent említett problémára vonatkozóan. Tehát arra vonatkozóan, hogy milyen szempontok szerint és hol húzható meg az a határ, ahol az elmélet szóban forgó átalakulásának meg kell történnie, és miben kell állnia ennek az átalakulásnak.

Az elemzés mikro- és makroszintjének megkülönböztetése tehát tartalmilag függ attól az elmélettől és attól a szemléletmódtól, amelybe az elemzés illeszkedik. Számunkra elfogadhatónak tűnik az alábbi megkülönböztetés.

- Az elemzés *mikroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát képező társadalmi jelenségek egyének cselekvéseiként és egyének közötti kölcsönhatásokként, valamint ezek következményeiként is értelmezhetők; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és a cselekvések szubjektumait egyének képezik.
- Az elemzés *makroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát olyan összetett társadalmi jelenségek képezik, amelyek többé vagy kevésbé az adott társadalmi csoport egészét jellemzik; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és a cselekvések szubjektumait – az erre vonatkozó előfeltételezések szerint – valóságosan vagy csupán átvitt értelemben az egyének bizonyos csoportjai képezik.

Azok a csoportok, amelyeknek az adott elméletben bizonyos tulajdonságokat és cselekvéseket tulajdonítanak, lehetnek olyan alcsoportok, amelyek viszonylagos önállósággal rendelkeznek a társadalmon belül, de lehetnek csupán kategoriális csoportok is.

b) Az elemzés szintjei és a tipikus szemléletmódok

Makroszociológiának nevezhetjük a nagycsoportok makroszintű elemzését, *mikroszociológiának* egyrészt a kiscsoportok eleve mikroszintű, másrészt a nagycsoportok mikroszintű elemzését.

- A makroszociológia és a mikroszociológia kutatási területe szorosan összefügg, de elvileg nem esik egybe a holista és az individualista szemléletmóddal.

Egyrészt, a holista szemléletmód elvileg nem azonos a nagycsoportokra irányuló felfogással, és az individualista szemléletmód nem azonos a kiscsoportokra irányuló felfogással. A holista és az individualista szemléletmód megkülönböztetése ugyanis arra vonatkozik, hogy egy adott társadalmi egészen belül az elmélet az egészet, vagy az adott egészet alkotó egyéneket tekinti a kiindulópontnak, maga az egész azonban kisméretű vagy nagyméretű csoport egyaránt lehet. Az elemzés szintje szempontjából nézve sem esik egyértelműen egybe a holista szemléletmód a makroszociológiával, valamint az individualista szemléletmód a mikroszociológiával. Elvileg feltételezhetjük, hogy a holista szemléletmód is alkalmas lehet a mikroszintű elemzésre és fordítva, az individualista szemléletmód is alkalmas lehet a makroszintű elemzésre. A holista szemléletmódra vonatkozóan Alexander írja például, hogy „... a kollektivista (holista – FZ) elméletnek éppúgy lehet mikroszociológiai, mint makroszociológiai formája.” (Alexander 1996:38) Az individualista szemléletmód egyes képviselői viszont azt hangsúlyozzák, hogy az individualista megközelítés alkalmas bármilyen makroszintű társadalmi jelenség kutatására is. (Boudon 1987B; Friedman – Hechter 1991; Sandstrom – Martin – Fine 2001:224-225)

Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a tipikus szociológiai szemléletmódok szorosan összefüggnek a mikro- és a makroszintű megközelítéssel. (Ritzer 1991:139-159) A holista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek a viszonylag nagyméretű csoportokra és az elemzés makroszintjére összpontosítanak, mivel többnyire erre eleve alkalmasabbak. Az individualista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont a viszonylag kisméretű csoportokra és az elemzés mikroszintjére összpontosítanak, mivel többnyire erre alkalmasabbak.

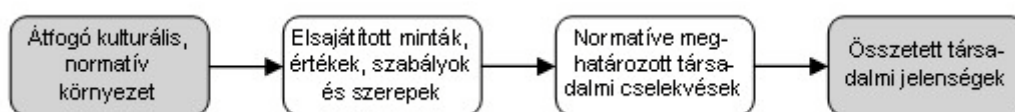
A holista és az individualista szemléletmód a mikro- és a makroszint közötti kölcsönhatásokra vonatkozó nézetek tekintetében is különbözik egymástól. A holista szemléletmód szerint az alapvető meghatározó tényezők a nagyméretű csoportok esetében eleve makroszintű tényezők, s alapvetően ezek határozzák meg mikroszinten is a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Ezért a fő problémának az ún. makro-mikro problémát, tehát a makroszintű fogalmak és összefüggések mikroszinten történő leképezését tekintik. Az individualista szemléletmód szerint viszont a társadalmi jelenségek alapvető meghatározó tényezői mikroszinten találhatók a makrocsoportok, s az ezeken belüli makroszintű társadalmi jelenségek esetében is. Az elemzésnek tehát a mikroszintről kell haladnia a makroszint felé, ezért a fő problémának az ún. mikro-makro problémát, a mikroszintű fogalmak és összefüggések makroszinten történő leképezését tekintik.

1.3. A szociológiai szemléletmód fő típusai

A) A holista szemléletmód típusai

a) A normativista szemléletmód

A szociológiai szemléletmód fő típusainak a tárgyalását a normativista szemléletmóddal kezdjük, amely egyfelől holista, másfelől szimbolista, tehát e két átfogó szemléletmód közös sajátosságaival jellemezhető. A normativista szemléletmódban az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet a szimbolikus természetű kultúra képviseli, amely történetileg formálódik, és a mindennapokban az egyes egyénektől függetlenül eleve adott. (A normativista szemléletmód sajátosságairól lásd pl.: Alexander 1990:2-3; Burt 1982:5-8; Coleman 1990:4-11; Hechter 1987:3)

1.4. ábra: A normativista szemléletmód összefüggései

- A *normativista szemléletmód* alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet kulturális, illetve normatív természetű, amelynek legfontosabb elemeit a szimbolikus minták, az értékek és a szabályok képezik. (3) Az egyének a szocializáció során a kultúrából a személyiségükbe építik a szimbolikus mintákat, az értékeket és a szabályokat, és közvetlenül e tényezők határozzák meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. (4) Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, s a közös kultúra alapján csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalom rendezettsége különösen azáltal biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra szimbolikus mintáit, értékeit és szabályait. (1.4. ábra)
- A normativista szemléletmódot főleg a normativista rendszerelmélet és a kulturális szociológia képviseli a szociológiában. Azonban általánosságban a szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia egyes képviselői is elfogadják a normativista szemléletmód alapelveit.

A normativista szemléletmód legjelentősebb képviselője Talcott Parsons, illetve a főleg általa kidolgozott strukturalista-funkcionalista rendszerelmélet. Parsons számos könyvben kifejtette elméleti felfogását, részben továbbgondolva, részben módosítva elméletének korábbi változatait. Az abból adódó félreértések elkerülése végett, hogy a strukturalista kifejezéssel a holista szemléletmód faktualista változatát jelöljük, a szóban forgó elméletet vagy elméleti irányzatot mi normativista funkcionista elméletnek vagy *normativista rendszerelméletnek* nevezzük.

Az ötvenes, hatvanas évtizedben a normativista rendszerelmélet volt az uralkodó elméleti irányzat az angolszász, különösen az amerikai szociológiában. Ezt követően nagyrészt elvesztette elméleti jelentőségét, az úgynevezett neofunkcionalista elméletekben azonban újraéledt. (Alexander 1985; Colomy 1990)

A normativista-funkcionalista felfogás szerint a társadalmi jelenségek legáltalánosabb meghatározó tényezői az értékek. A társadalom tagjai által általánosan elfogadott értékeket részletezik a szabályok, és az adott egyénekre és csoportokra vonatkozó szabályokat kifejező szerepek. Az értékek, a szabályok és a szerepek a jelképi kultúra alkotórészeit képezik. Ugyanakkor ezek a tényezők a szocializáció folyamán beépülnek az egyének személyiségébe, és ezáltal határozzák meg a társadalmi cselekvéseket és általában a társadalmi jelenségeket. A szabályok és a szerepek meghatározott értékekhez kapcsolódva és rendszert alkotva intézményekké szerveződnek, és az intézmények biztosítják a társadalom rendezett működését, harmonikus egységét. A differenciálódás eredményeként a társadalomban olyan alrendszerek alakulnak ki, amelyekben sajátos értékeket érvényre juttató szabályok, szerepek és intézmények határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és általában a társadalmi jelenségeket. A társadalmat végső soron a tagjai által általánosan elfogadott értékek integrálják, intézményesülésükön keresztül. A társadalom egy rendezett egység vagy rendszer, amely meghatározott alkotórészekből épül fel. Az egyes alrendszerek meghatározott funkciókat látnak el a társadalom egésze számára, amelyek a társadalom rendezett működését és fennmaradását biztosítják. (Lásd például: Parsons 1949; 1951; 1967; 1971; Parsons – Smelser 1956)

A nyolcvanas évek közepétől egy viszonylag új és sajátosan kulturális felfogás alakult ki a szociológiában, amit kulturális szociológiának neveznek. A *kulturális szociológia* elsődlegesen a kollektív jelentések, kollektív érzelmek és elképzelések értelmezésével foglalkozik. (Alexander – Smith 2003:5) E felfogás talán legkövetkezetesebb képviselője Alexander és Smith, akik saját felfogásukat strukturális hermeneutikának nevezik. (I.m.:11) A kulturális szociológia részben kritikusan viszonyul a normativista rendszerelmélethez, de a normativista szemléletmód alapvető tételeit elfogadja. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének. (Alexander 1990:3-4; Alexander 1996:262-265) Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, amire az emberek tevékenysége rányomja a bélyegét. (Dilthey 1974:75-77, 497-498, 537) Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. E felfogás szerint a szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivistával szemben – a megértés és értelmezés. (I.m.:504-505)

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti. (Gadamer 1984; Ricoeur 1994:43-62) Ebben a felfogásban az értelmezés a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza, amely történetileg alakult ki, és a jelenben eleve adott az egyének számára. Az egyéni cselekvéseket a kultúra határozza meg azáltal, hogy szimbolikus mintákat nyújt a cselekvések számára. Ahhoz, hogy a cselekvők megértessék magukat, közös és személytelen szimbólumokat kell használniuk, amelyek mások számára is ismertek. A társadalmi cselekvések ebben a felfogásban nem csupán olyan értelemben jelképi természetűek, hogy jelképek által meghatározottak, hanem önmagukban is szimbolikus, jelentésteli cselekvések.

A kultúrával, és ennek különböző értelmezéseivel kapcsolatban különbséget kell tennünk a kultúra szociológiája és a kulturális szociológia között. A kultúra szociológiája a kultúrát mint

a társadalom egyik tevékenységi rendszerét vagy szféráját tekinti kutatása tárgyának. (Ehhez lásd: Wesselly 1998) Ilyen értelemben a kultúra szociológiája elvileg bármelyik szemléletmódot képviselheti, de főleg a strukturalista szemléletmódot tükrözi. Alexander és Smith szerint a kultúra szociológiája egy „gyenge programot” képvisel, amelyben a kultúra gyenge és kétértelmű változó. A kultúra hagyományos szociológiai megközelítése a kultúrát jellemzően „függő változóként” kezeli, amelyet a társadalmi struktúra „kemény” változói, tehát a tényszerű érdekek, erők és társadalmi viszonyok határoznak meg. A kulturális szociológia viszont a kultúrát „független változóként” kezeli, amely viszonylagos önállósággal rendelkezik a társadalmi cselekvések és jelenségek meghatározásában. A kultúra szociológiai tanulmányozásának az „erős programja” a kultúra társadalmi struktúrától való elválasztása, a kulturális autonómia mellett érvel. E felfogás képviselői szerint ezen erős program révén képesek a szociológusok rávilágítani arra az erőteljes szerepre, amelyet a kultúra játszik a társadalmi élet formálásában. (Alexander – Smith 2003:12-13).

A kulturális szociológiát az értelmező szociológiai felfogások közé is sorolhatjuk. *Értelmező szociológiának* is nevezik azokat a felfogásokat, amelyek az emberek közötti kölcsönhatásokra mint kommunikációkra összpontosítanak, s a jelképek jelentésének értelmezését vagy a jelentések mindennapi létrehozását helyezik érdeklődésük középpontjába. Az értelmező szociológia szemléletmódja azonban – az általunk alkalmazott tipizálás szerint – nem egységes. Azok az értelmező szociológiai elméletek, amelyek előfeltételezik a kultúra létezését, és annak a kérdésnek a vizsgálatát helyezik érdeklődésük középpontjába, hogy a kulturális környezet az értelmezés révén hogyan határozza meg a cselekvéseket és a kölcsönhatásokat, a normativista szemléletmódot képviselik. A kreativista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek viszont olyan értelmező elméletek, amelyek szerint a jelenségek a mindennapi kölcsönhatások során alakulnak ki, és csak az adott cselekvésekhez és kölcsönhatásokhoz kapcsolódóan, ideiglenesen léteznek.

Az említett irányzatokon túl a normativista szemléletmódot képviseli a szociológiaelméletben is számon tartott, de tulajdonképpen antropológiai elméletnek tekinthető francia strukturalizmus, amelynek legjelentősebb képviselője Claude Lévi-Strauss. Felfogása szerint a társadalom olyan egyénekből és csoportokból épül fel, akik cseréket bonyolítanak le egymás között. A kultúra viszont főleg az adott társadalomra jellemző csereformákból, és azokból a szabályokból áll, amelyek a cserék különféle formáit irányítják. A cserék különféle formái révén megy végbe a kommunikáció az egyének és csoportok között. Vannak olyan általános szabályok, amelyek a cserék különböző formáira egyaránt alkalmazhatók, s a kutatás végső célja e szabályoknak, és e szabályok struktúrájának a kidolgozása. (Erről lásd: Meleghy 2000)

A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia képviselőinek tekinthető egyes elméletek általában véve hangsúlyozzák a kultúra jelentőségét a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatában, de érdeklődésük középpontjában a mindenkor cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Ezért ezekről az elméletekről majd a kreativista szemléletmód tárgyalásánál lesz szó, bár az említett értelemben a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el.

A normativista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Emile Durkheim, aki a társadalmi létezőket tulajdonképpen kulturális természetűeknek tekintette. Durkheim kifejezetten hangsúlyozta, hogy a társadalmi létezők tények, és meghatározott társadalmi tényeket mint jelenségeket más társadalmi tények határozzák meg, amelyek az egyénekhez képest külsődlegesek és kényszerítő erejűek. (Durkheim 1978) Ez alapján azt mondhatnánk, hogy szemléletmódja faktualista volt. Durkheim azonban a társadalmi létezőket, illetve tényeket tulajdonképpen a jelképi kultúrával azonosította. A jelképi kultúra egyes összetevői – például az értékek, a szabályok és a szerepek – jóllehet az egyes egyéneken kívül vannak, de önálló léttel nem

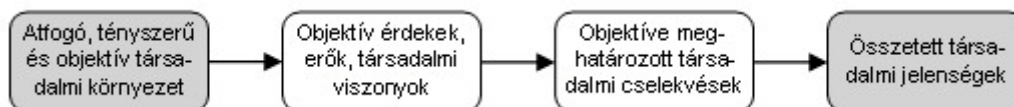
bírnak, mivel jelentésükben más létezőkre utalnak, azaz felfogásunk szerint nem tekinthetők tényeknek. Durkheimet ezért joggal tekintik többnyire a normativista szemléletmód klasszikus képviselőjének.

A normativista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg arra hivatkoznak, hogy az emberek többnyire nem a szabályokhoz igazodva cselekszenek. Egyes elméletalkotók – akár a társadalmi struktúra meghatározó hatását hangsúlyozva, akár a haszon maximalizálását tekintve a cselekvés alapelvének – egyáltalán szükségtelennek tartják a szabály fogalmát a magatartások és általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Mások nem tagadják a szabályok fontosságát, de elutasítják mint a társadalmi jelenségek fő meghatározó tényezőjét. A racionális döntések elméletének egyes képviselői a kulcskérdésnek e helyett azt tekintik, hogy hogyan keletkeznek és maradnak fenn a szabályok az egyének ésszerű cselekvései révén. (Lásd pl.: Coleman 1990:242) Különösen sok bírálat érte a normativista szemléletmód funkcionalista vonatkozásait. Többnyire kifogásolják, hogy a funkcionalista elmélet túl általános, nem ad számot arról a mechanizmusról, amely az alapját képezi a társadalmi egész szolgáltatában álló funkciók érvényesülésének. Túlhangsúlyozza a harmóniát, és elhanyagolja a társadalmi változást, idegenkedik attól, hogy érdemben figyelembe vegye a társadalmi konfliktusokat, az erő- és hatalmi viszonyokat. (Ritzer 1988:101-104; Abrahamson 2001:145)

b) A strukturalista szemléletmód

A strukturalista szemléletmód a holista szemléletmód faktualista változata, tehát a holista és a faktualista szemléletmód közös sajátosságaival jellemezhető. A „strukturalista” kifejezés szélesebb értelemben is használatos a szociológiai irodalomban, de úgy tűnik, hogy minden szóba jöhető kifejezés többértelmű. Egyes szerzők strukturalistának az általunk holistának nevezett szemléletmódot nevezik, tehát beleértik a normativista szemléletmódot is. (Lásd pl.: Blau 1976B:2; Giddens 1984:XIX-XX) Mi viszont az előbb említett szűkebb értelemben beszélünk strukturalista szemléletmódról. (Tehát e szóhasználat szerint a strukturalista-funkcionalista irányzat és az ún. strukturalizmus nem a szóban forgó szemléletmódot képviseli.)

- *A strukturalista szemléletmód alapelvei:* (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet tényszerű és objektív természetű, az egyes egyénektől függetlenül létezik. (3) Az egyének és csoportok magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat a tényszerű érdekek és erők, a tényszerű társadalmi viszonyok határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések a tényszerű társadalmi helyzetet tükrözik, és a hasonló helyzetben lévő egyének által alkotott csoportok társadalmi cselekvések szubjektumait is képezhetik. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a tényszerű és objektív társadalmi viszonyokat tükrözik, s a társadalom rendezettségét, valamiféle egységét különösen a hatalmi viszonyok biztosítják. (1.5. ábra)

1.5. ábra: A strukturalista szemléletmód összefüggései

A strukturalista szemléletmódot képviselő elméletekben az átfogó társadalmi környezetet főleg a társadalmi struktúra fogalma fejezi ki. Az e felfogást képviselő szerzők szerint az egyének magatartását alapvetően meghatározzák a környezeti feltételek, illetve – e feltételek

legalapvetőbb vonatkozásaként – alapvetően meghatározza a társadalmi struktúra. A társadalmi struktúrában elfoglalt hely alapján a környezeti feltételekben lévő különbségek és hasonlóságok különbségeket és hasonlóságokat idéznek elő az egyének magatartásában, s meghatározzák a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat. A társadalomban az összetartó és a széttartó erők egyaránt jelen vannak, a társadalom mégis egységes egészként fogható fel. Ez az egység azonban kényszerítő jellegű, a széthúzó erőkkel szemben a hatalom – végső soron és szükség esetén a fizikai kényszer alkalmazása - tartja össze a társadalom egyes alkotórészeit. (Hechter 1987:4-6)

- A strukturalista szemléletmódot főleg a konfliktuselméletek, és az ezen elméletektől részben megkülönböztethető neo-marxista elméletek, különösen a kritikai elmélet és az osztályelméletek képviselik.

A konfliktusokat hangsúlyozó társadalomelméleti felfogásokkal természetesen már a társadalomelmélet kezdeteinél is találkozhatunk. A mai konfliktuselméleti felfogás az ötvenes évek végén, illetve a hatvanas évek elején bontakozott ki, főleg Ralf Dahrendorf és John Rex munkáiban.

A *konfliktuselméletek* és a harmóniaelméletek megkülönböztetése főleg Ralf Dahrendorf nevéhez fűződik. A konfliktuselméleti megközelítést elsősorban a szociológia normativista szemléletmódjától, illetve ezen belül is a funkcionalista irányzatától kívánta elhatárolni. Dahrendorf szerint a társadalom legfontosabb vonatkozása az erő (power) és a hatalom (authority) egyenlőtlen eloszlása. A társadalmi osztályok hasonló mértékű erővel, illetve hatalommal rendelkező egyének csoportjai, és alapvetően két osztályt lehet megkülönböztetni, a hatalommal rendelkezők, és a hatalomnak alávetettek osztályát. E két osztály tagjainak az érdekei eleve ellentétesek egymással, és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokra a konfliktusok jellemzőek. A társadalmi konfliktusok tehát a társadalom strukturálisan meghatározott, szükségszerű jelenségei, amelyek a társadalmi változás fontos tényezői. A társadalmat az a kényszer tartja össze, amelyet a hatalommal rendelkezők gyakorolnak a társadalom más tagjai felett. (Dahrendorf 1976)

Rex konfliktuselméleti felfogása legalapvetőbb vonásait tekintve nagyon hasonló Dahrendorf felfogásához. „A legegyszerűbb formájában ez a modell abból a feltételezésből indul ki, hogy két, ellentétes törekvésekkel vagy célokkal rendelkező fél létezik.” (Rex 1961:122) A cselekvők szövetségeseiket keresnek a hasonló szituációban lévők körében, hogy a másik féllel szembeni fellépésüket megerősítsék. Ekkor már a konfliktus-csoportok céljairól, törekvéseiről és érdekeiről beszélhetünk, nem csupán egyének törekvéseiről és céljairól. A legalapvetőbb konfliktus az „életeszközök” (means of life) megszerzéséért folyik, de a konfliktus kapcsolódhat közvetve is az életeszközök megszerzéséhez. (I.m.:122-123) Rex olyan szituációból indul ki a konfliktusok elemzésében, amelyben egyenlőtlen az erők eloszlása, és két konfliktus-csoport közül az egyik uralkodó osztályhelyzetben van. Az uralkodó osztály olyan intézményeket igyekszik a társadalmi rendszer intézményeiként kialakítani, amelyek az adott osztály céljait szolgálják. Ugyanakkor megkísérli elismerteti intézményeinek és helyzetének legitimitását az alávetett csoport tagjaival. De az alávetett csoport kísérletet tesz arra, hogy megkérdőjelezze ezt az igényt a legitimitásra, és igyekszik kialakítani saját gazdasági és politikai rendszerét, korlátozva az uralkodó osztály hatalmát. (I.m.:124, 129) Az uralkodó osztály és az alávetett osztály közötti erőviszonyok ki vannak téve a változásnak, olyan tényezők változásának eredményeként, amelyek alkalmasabbá teszik az alávetett osztályt a sikeres ellenállásra vagy a forradalomra. Ennek egyik lehetséges következménye a teljes forradalom a társadalmi rendszerben, a másik, hogy átmenetileg bizonyos fajta megegyezés alakul ki az osztályok között. (I.m.:126-130)

A *neo-marxista szociológiaelméleten* belül a kritikai elmélet és az osztályelmélet a konfliktuselmélet sajátos változataiként is értelmezhetők, de önálló irányzatokként is. Itt csak az előbbiről szólva, az eredeti Frankfurti Iskola legismertebb tagjai – Max Horkheimer, Theodore Adorno és Herbert Marcuse – által kifejtett neo-marxista „kritikai elmélet” alapvetően a strukturalista szemléletmódot képviseli. A szóban forgó elmélet egy alapelvét kiemelve: e felfogás szerint az egyének cselekvéseit és általában a társadalmi jelenségeket az egyénektől függetlenül létező tényszerű és objektív viszonyok, különösen az adott munkamegosztási- és osztályviszonyok határozzák meg. Azonban ezeket a viszonyokat történetileg emberek alakítják ki, tehát az alakításukra irányuló törekvések alávethetők tervszerű döntésnek és ésszerű célkitűzésnek. (Horkheimer 1976:65) A tágabb értelemben vett kritikai elmélet képviselői azonban – ha közülük tartozónak tekintjük például Michel Foucaultot, Pierre Bourdieut és Jürgen Habermast is – nagyrészt különböző szemléletmódokat képviselnek. (Lásd pl.: Ingram – Ingram 1992; Colhoun – Karaganis 2001)

A strukturalista szemléletmódot képviselő elméleteken belül a kritikai elmélet legfőbb megkülönböztető sajátossága, hogy feladatának nem csupán a társadalom megismerését tekinti, hanem a társadalom alapvető átalakítására irányuló törekvések elméleti megalapozását. Horkheimer szerint ha a teoretikust, és a rá jellemző tevékenységet az alávett osztállyal együtt dinamikus egységnek tekintjük, s a társadalmi ellentmondások elméleti ábrázolása nemcsak a konkrét történelmi helyzetet fejezi ki, hanem legalább ennyire ösztönző, megváltoztató tényezőként is jelentkezik benne, akkor előtérbe kerül funkciója. A kritikai elmélet képviselőjének a hivatása a harc, amelyhez gondolkodása is tartozik, nem pedig a gondolkodás, mint valami önálló, a harctól elválasztandó. (Horkheimer 1976:74-75)

Nagyrészt a strukturalista szemléletmód jellemző a társadalmi erő (power) és a hatalom (authority) elméleteire. Jóllehet az említett fogalmakkal találkozhatunk a normativista és az individualista szemléletmód keretében is, a társadalmi erő és a hatalom elméletei többnyire hangsúlyozzák a társadalmi struktúra, azaz a társadalom egészének elsődlegességét, s a társadalmi erőviszonyok, illetve hatalmi viszonyok tényszerű természetét. (Ehhez lásd pl.: Wrong 1979; Clegg 1989)

Bár minket kifejezetten a szociológiai elméletek, különösen az általános igényű szociológiai elméletek által képviselt szemléletmódok érdekelnek, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy többnyire a strukturalista szemléletmódot képviselik a társadalmi jelenségek számszerű elemzésére törekvő empirikus szociológiai kutatások. Általában ugyanis az ilyen kutatások is meghatározott elméleteken alapulnak. Mégpedig a Merton által úgynevezett „középsztintű elméleteken”, amelyekben a fogalmak és összefüggések elvi egyneműségével és ellentmondás-mentességével szemben előnyben részesítik a mérhető változókká átalakítható fogalmakat, és a számszerűen ellenőrizhető összefüggésekké átalakítható elméleti összefüggéseket. (Merton 1980:83-142) Ugyanakkor a mennyiségi empirikus kutatások természetesen nem csupán a strukturalista szemléletmódot képviselő elméletek talaján állhatnak.

A strukturalista szemléletmód klasszikus képviselője főleg Karl Marx. Marx szerint bár az egyének tudatos céljait követik, de az egyének társadalmi cselekvéseit és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat alapvetően az objektív, illetve dologi természetű társadalmi viszonyok határozzák meg. (Marx-Engels 1976:3, Marx 1957:176) E viszonyok között is a legalapvetőbbek a termelés szférájában a társadalmi osztályok között kialakult társadalmi viszonyok. A társadalmi-gazdasági alakulat fogalmával rendszerezett formában hangsúlyozta, hogy a társadalom egy szerves egész, amelyen belül a termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt az alapot, amelyre a társadalom egyéb összetevői épülnek, amelyeket felépítménynek nevezett. (Marx 1965:6) Marx azonban azt nem állította, hogy az elméletalkotásban is a társadalom egészéből kell kiindulni, felfogása szerint e

tekintetben a kiindulópontot „...a valóságos egyének, cselekvésük és anyagi életfeltételeik...” képezik. (Marx-Engels 1976:21)

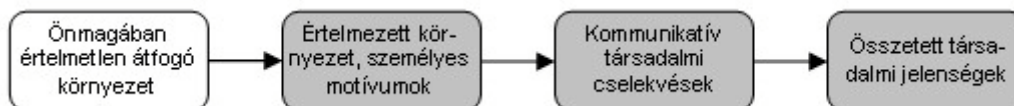
Mint valamennyi szociológiai szemléletmódot, a strukturalista szemléletmódot is sok bírálat érte más megközelítések képviselői részéről. A normativista megközelítés hívei kifogásolják, hogy a strukturalista elméletek elhanyagolják az egyének társas, illetve kulturális lény voltát, és bírálják a strukturalista felfogáson alapuló empirikus szociológiai kutatások látszólag objektív mérési módszereit. A racionalista szemléletmód képviselői mindenekelőtt azt a felfogást kérdőjelezzik meg, hogy a szociológiának a társadalmi jelenségek magyarázatában a társadalom egészéből, illetve a társadalmi struktúrából kell kiindulnia. Kifogásolják a strukturalista elméleteknek azt a sajátosságát, hogy miközben az egyénekről feltételezik, hogy mechanikusan alkalmazkodnak a társadalmi környezethez, a szándékos cselekvés képességével ruházzák fel az egyének meghatározott csoportjait. A kreativista szemléletmód, különösen az etnometodológia képviselői annak hangsúlyozásával, hogy a társadalmi létezők nem adottak, hanem azokat az egyének hozzák létre és tartják fenn a személyes kölcsönhatások révén, megkérdőjelezzik a társadalmi létezők tényszerű vagy objektív természetét.

B) Az individualista szemléletmód típusai

a) A kreativista szemléletmód

Kreativista szemléletmódnak nevezzük az individualista szemléletmód szimbolista változatát, amelyet az individualista és a szimbolista szemléletmód közös sajátosságai jellemeznek. A kreativista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy az emberek a mindennapi életben maguk hozzák létre saját szimbolikus társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban.

- A *kreativista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének tudatában létezik, az egyének a mindennapi kölcsönhatások során maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat személyes motívumok, és az együttesen kialakított, de csupán az adott esetekre érvényes értelmezések motiválják. (4) A társadalmi cselekvések szimbolikus természetű, jelentéseket hordozó egyéni cselekvések, s a csoportok viselkedései is ilyen cselekvésekből épülnek fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak halmozódásai, s a társadalom rendezettsége annyiban biztosított, amennyiben az egyének rendszeresen kialakítják a társadalmi valóság közös értelmezését. (1.6. ábra)

1.6. ábra: A kreativista szemléletmód összefüggései

A kreativista szemléletmód felfogásában a közvetlen környezet alkotórészei jelentésük révén lényegesek, de jelentésük nem eleve adott egy szimbolikus rendszer, illetve a kultúra által. E felfogás egyik képviselője szerint: „Az emberi egyénekre úgy tekintünk, mint akik jelentésteli tárgyak világában élnek...” (Blumer 1969:69) A szabályok a mindennapi kölcsönhatásokban

jönnek létre, és azok által fenntartva léteznek, s nem a szabályok határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat.

- A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativista szemléletmódot képviselik. Tisztábban fejezi ki a kreativista szemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia.

A *szimbolikus interakcionizmus* szerint a társadalmi kölcsönhatások tulajdonképpen közvetlen személyközi kommunikációk, amelyekben a jelképek és jelentések különösen fontos szerepet töltenek be. (Stryker 1981:15-17) Az egyének cselekvéseit főleg az határozza meg, hogy a cselekvők milyen jelentést vagy értelmet tulajdonítanak a maguk számára környezetük bizonyos összetevőinek. Ezek a jelentések az egyének közötti mindennapi kölcsönhatások során formálódnak, s ebben a folyamatban formálódik az egyének énje, illetve személyisége is. E felfogás kialakulására jelentős hatással volt George Herbert Mead elmélete, amely talán közelebb áll a normativista, mint a kreativista szemléletmódhoz. Mead elméletében a kultúra főleg az „általános másik” és a „felépített én” révén határozza meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat. (Mead 1973)

Megkülönböztethetjük a mai szimbolikus interakcionizmus négy vonulatát, amelyek közül kettő viszonylag közel áll a korábban tárgyalt normativista szemléletmódhoz. (Vö.: Alexander 1996:211) Az egyik vonulat olyan összetett elmélet kidolgozására törekszik, amely tulajdonképpen a normativista szemléletmódot tükrözi. Megkísérli leképezni a cselekvések és a személyközi kölcsönhatások kulturális környezet általi meghatározottságát, részben a normativista rendszerelméletben is használatos fogalmak segítségével. (Stryker 1980) A másik vonulat általában véve hangsúlyozza a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások kulturális meghatározottságát, de érdeklődésének középpontjában a mindenkori cselekvési szituációk viszonylag szabad definiálásának az értelmezési folyamata áll. Az utóbbi vonulat legjelentősebb képviselője Erving Goffman, aki a szimbolikus interakcionizmus sajátos változatát dolgozta ki, amelyet dramaturgiai elemzésnek nevezett. (Goffman 1981) Goffman elmélete egészében véve egyaránt kifejezi a normativista és a kreativista szemléletmód bizonyos alapelveit. Általában véve elismeri a kultúra alapvető meghatározó hatását, de munkáiban részletesen annak elemzésére helyezi a hangsúlyt, hogy az egyének nagyrészt alkotó módon definiálják a szituációt, alkotó módon alakítják szerepfelfogásukat és magatartásukat. Az interakcionizmus további két vonulata viszonylag tiszta formában fejezi ki a kreativista szemléletmód alapelveit.

A szimbolikus interakcionizmus individualista és kreativista változatát Blumer képviseli a legvilágosabban, de elmélete szinte csak az alapelvek megfogalmazására terjed ki. Felfogása szerint a szimbolikus interakcionizmus alapvető tételei – könyvének különböző helyein található megfogalmazásokat egyaránt figyelembe véve – a következők: (1) A társadalmi élet az adott csoportot alkotó egyének közötti kölcsönhatásokból, s az egyének cselekvéseinek egymáshoz igazításából áll. (2) A cselekvéseknek az egymáshoz igazodása elsősorban oly módon megy végbe, hogy a résztvevők jelzik, hogy mit várnak el egymástól, és értelmezik mások ilyen irányú jelzéseit. (3) Az egyének adott létezőkre irányuló cselekvéseik során azon jelentések alapján cselekszenek, amelyekkel az adott létezők számukra rendelkeznek. (4) Az adott létezők jelentését azoknak az egyéneknek a cselekvései határozzák meg az adott egyén számára, akikkel kölcsönhatásban van. (5) Ezeket a jelentéseket az egyének egy értelmezési folyamatban kezelik és formálják. Ebben az értelmezési folyamatban az egyén részben kommunikál önmagával, részben a szituáció és cselekvése irányának fényében szelektálja, ellenőrzi, felfüggeszti és átalakítja a jelentéseket. (6) Az egyéni cselekvések ilyen folyamatos összekapcsolódása hozza létre a rendszeresen megfigyelhető és összetett társadalmi

jelenségeket is, mint a szervezeteket, az intézményeket, és a kölcsönösen függő viszonyok egészét. (Blumer 1969:2-5, 49-50) A szimbolikus interakcionizmusnak ezt a változatát képviseli például a címkézélméletnek nevezett elmélet, amely a deviáns magatartásra ad sajátosan kreativista magyarázatot. Vagy a kollektív viselkedés elmélete, amely szerint az összetett társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak egyszerű halmozódásai.

Blumer fent említett előfeltételezésein túl a következő hallgatólagos filozófiai alapelvek mint előfeltételezések fejeződnek ki a szimbolikus interakcionizmusban. (1) A szimbólumok használatának képessége csupán az emberi lényekre jellemző képesség, amely alapvető jelentőségű az emberi viselkedés meghatározásában. (2) Az emberek az egymás közötti kölcsönhatások révén válnak jellegzetesen emberi lényekké, és alkalmassá az emberi viselkedésre. (3) Az emberek tudatos és önmagukra visszaható lények, akik aktívan formálják saját viselkedésüket. Az emberi viselkedés akaratlagos (voluntaristic), az emberek jelentős mértékben szabadok cselekvéseikben. (4) Az emberek szándékos lények, akik az adott szituációnak tulajdonított jelentések alapján cselekszenek, amelyben találják magukat. (5) A társadalom egy változó, de strukturált folyamat, amely az egymással szimbolikus kölcsönhatásban álló egyének összekapcsolódó cselekvéseiből épül fel. (6) Az egyének társadalmi cselekvéseinek a megértése olyan kutatási módszer alkalmazását igényli, amely képessé teszi a kutatót arra, hogy meglássa azokat a jelentéseket, amelyeket a cselekvő egyének tulajdonítanak cselekvéseiknek. (Sandstrom – Martin – Fine 2001:218-219)

A szimbolikus interakcionizmus képviselőit többnyire úgy lehet jellemezni, mint „lágy deterministákat”, akik szerint a társadalmi környezeti tényezők nem határozzák meg, de befolyásolják a cselekvéseket. Nem az egyénektől függetlenül eleve adott körülmények határozzák meg az egyének cselekvéseit, a körülmények az adott egyének által felépítettek és kigondoltak. Az emberek szándékos lények, akik az adott szituációnak tulajdonított jelentések alapján cselekszenek, amelyben találják magukat. Az egyes egyének maguk határozzák meg, hogy milyen értelmet tulajdonítanak a szituációnak, és hogyan cselekedjenek mások cselekvései, kifejezései, és leleplezett szándékai figyelembevételével. E felfogás szerint a társadalom emberi egyénekből épül fel, akik szimbolikus kölcsönhatásban állnak egymással. A társadalom nem csupán az emberek fejében létezik, a társadalom egy változó, de strukturált folyamat. (Sandstrom – Martin – Fine 2001:218-219)

A szimbolikus interakcionizmuson, illetve az individualista szimbolikus interakcionizmuson túl tulajdonképpen a kreativista szemléletmódot képviselik azok az elméletek és irányzatok is, amelyeket egyes szerzők kreatív szociológiának neveznek: a fenomenológiai szociológia, az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia. (Morris 1977)

A *fenomenológiai szociológia* a mindennapi élet közös jelentésvilágát elemzi, a köznapi észjárást és a magától értetődő tudást, amelyet az egyének felépítenek a gyakorlat során, és amelyre alapozzák cselekvéseiket. A fenomenológiai felfogás a filozófiában hosszú múltra tekint vissza, a szociológiában való megjelenése főleg Alfred Schütz munkásságához köthető. A fenomenológiai szociológia a hatvanas évek közepén indult jelentős fejlődésnek az Egyesült Államokban, különösen Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése* c. munkája nyomán, amely 1967-ben jelent meg. (Berger – Luckmann 1998) Mind Schütz, mind az utóbb említett szerzők fenomenológiai szociológiája szemléletmódját tekintve úgy értelmezhető, hogy a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el. Bár érdeklődésük középpontjában a mindenkor közvetlen cselekvési szituációk cselekvő egyének általi szubjektív értelmezése áll, általában véve azt is hangsúlyozzák, hogy ez az értelmezés a közös kultúrán alapszik. Az említett kétértelműség ellenére e hagyomány követői főleg a fenomenológiai szociológia azon jegyeit hangsúlyozzák, amelyek a kreativista szemléletmódnak felelnek meg.

A fenomenológiai szociológia képviselői főleg azt a hiányosságot fogalmazzák meg a holista elméletekkel szemben, hogy olyan környezeti tényezőknek tulajdonítanak a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó hatást, amelyek nem tükröződnek a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőiben, a cselekvő egyének köznapi értelmezéseiben, illetve köznapi tudatában. Ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az emberi cselekvések és különböző szintű elrendeződéseik tudományos értelmezésének azzal kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértjük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják. (Douglas 1970B:5-12; ford. 1984:359-369) E szerint „...a társadalmi cselekvések jelentésteli cselekvések, vagyis szituációik és a cselekvők számára megnyilvánuló jelentéseik fogalmaiban kell őket tanulmányozni és magyarázni”. (I.m.:4; ford.:358)⁴ A szociológiai kutatásban valamilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk megértjük a mindennapi életet, mindvégig felhasználva saját köznapi értelmezéseinket, amelyek a mindennapi életben való közvetlen részvételünkből fakadnak. (Uo.)

A szóban forgó felfogás szerint az emberi, illetve a társadalmi cselekvések messzemenően szituációtól függőek (situational), a cselekvők a konkrét szituációkra vonatkozó jelentésszerkezeteiknek megfelelően cselekszenek. (Douglas 1970B:16; ford. 1984:375) A fenomenológiai szociológiát mint kreativista elméletet az abszolutista, illetve „strukturalista” (értsd: holista – FZ) szociológiától leginkább a szituacionalitás és a szituációfelettség kérdése különbözteti meg. A fenomenológiai szociológia különösen a közvetlen személyközi szituáció, és a szituáció teljességének jelentőségét hangsúlyozza. E felfogás szerint a konkrét cselekvéseket és eseményeket bizonyos mértékben mindig az a szituáció határozza meg, amelyben előfordulnak. Minden konkrét esemény leírását, okát és magyarázatát tekintve valamilyen módon egyedülálló. (I.m.:35-37; ford. 389-393) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I.m.:43-44; ford. 401)

A fenomenológiai szociológia kreativista értelmezése szerint a társadalmi jelenségek elrendezéseinek felsőbb szintjeit végső soron az elrendezések alacsonyabb szintjei határozzák meg, bár a felsőbb szinteknek megvannak a maguk belső összefüggései. (Douglas 1970B:8; ford. 1984:364) Az olyan összetett társadalmi jelenségek, mint például a szervezetek és az intézmények az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak mintázott elrendeződései. (Wilson 1970:58-59) A fenomenológiai szociológia szerint a társadalom rendezettsége és egysége a mindennapi magától értetődő feltételezések sokasága által kialakított és fenntartott. (Ferguson 2001:243) A társadalom valójában nem rendezett, az egyéni észlelés és értelmezés az, amely látszólag rendezetté teszi. A társadalom az egyes egyének tudatában, az értelmezési folyamat eredményeképpen válik rendezett, egységes egészzé.

Az *etnometodológia* szorosan kapcsolódik a fenomenológiai szociológiához, de a kreativista szemléletmód szélsőségesebb változatát képviseli. Ezt az irányzatot Harold Garfinkel alapozta meg, szélesebb körű elfogadásához jelentősen hozzájárult a *Tanulmányok az etnometodológiában* c. könyve. (Garfinkel 1967) Az etnometodológia azt a magától értetődő tudást, azokat a „népi módszereket”, illetve tudati eljárásokat tanulmányozza, amelyek révén a társadalom tagjai a mindennapokban értelmet adnak környezetüknek, eligazodnak és cselekszenek azon körülmények között, amelyben találják magukat. (Heritage 1984:4, idézi Ritzer 1988:66)

⁴ Az idézet a magyar fordítástól részben eltér.

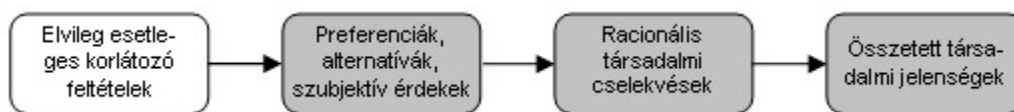
A társadalmi viszonyok e felfogás szerint nem léteznek eleve az egyének környezetében, hanem azokat az egyének folyamatosan létrehozzák és újratermelik a személyes kölcsönhatás, elsősorban a beszéd révén. A beszéd által teremtenek az emberek egy olyan rendezett világot, amelyben biztonságban érzik magukat. Az egyéni cselekvés ebben a felfogásban egy rendteremtő aktivitás, az egyének állandóan bekapcsolódnak egy rendezett társadalmi világ létrehozásába, de ez a rendezett világ csak az adott szituációban létezik. E felfogás szerint tehát az egyének – a normativista szemléletmód felfogásával szemben – anélkül rendezik kölcsönhatásaikat, hogy eközben eleve létező szabályokhoz igazodnának. (Mülich – Smelser 1987:364) Az *egzisztencialista szociológia* szemléletmódja hasonló az előbbi két irányzat által képviselt megközelítéshez, de az egzisztencialista irányzat különös figyelmet szentel az érzéseknek és érzelmeknek, valamint az én-nek a cselekvések magyarázatában. (Ritzer 1988:360-365)

A kreativista szemléletmódot képviselő elméletekkel szembeni bírálatok főleg azt hangsúlyozzák, hogy ezek az elméletek a társadalmi jelenségek magyarázatában elhanyagolják a kultúra és/vagy a tényszerűen létező társadalmi viszonyok szerepét. E szemléletmód egyes képviselői kifejezetten tagadják e tényezők önálló, az egyes egyének tudatosságától független létezését. Más képviselői bár elismerik a tényszerű vagy objektív társadalmi környezet, valamint a kulturális értékek és szabályok önálló létét, de elméletükben e tényezőket következetesen nem veszik figyelembe. A kreativista elméletek kritikusai szerint ezek az elméletek nem képesek megmagyarázni a társadalmi jelenségek meghatározottságát és rendszerességét, és túlhangsúlyozzák e jelenségek esetlegességét.

b) A racionalista szemléletmód

A racionalista szemléletmód az individualista szemléletmód faktualista változata. A racionalista szemléletmód szerint a szociológiai elemzés kiindulópontja a racionálisan gondolkodó és cselekvő egyén. A társadalom nem azonos az egyének halmazával, de a racionális egyénekből kiindulva a társadalmi jelenségek is levezethetők és megérthetők. E felfogás szerint a társadalom egyénekből és az egyének között kialakult kölcsönhatásokból, illetve viszonyokból áll.

- A *racionalista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve e tényezők eredményeként létezik. A mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei és a társadalom rendezettsége a racionális cselekvések részben szándékolt, de főleg spontán eredményei. (1.7. ábra)

1.7. ábra: A racionalista szemléletmód összefüggései

A szűkebb értelemben vett racionalista szemléletmódban a társadalmi környezet önmagában nem létezik, csak az egyének racionális cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeként. Ilyen szigorú értelemben az úgynevezett metodológiai individualizmus azt jelenti, hogy „...minden társadalmi jelenség – e jelenségek szerkezete és változása – elvileg megmagyarázható oly módon, hogy a magyarázat kizárólag egyéneket, az egyének tulajdonságait, céljait, vélekedéseit és cselekvéseit foglalja magában.” (Elster 1985:5) A racionalista szemléletmódnak ez a szigorú értelmezése eredetileg a közgazdaságtudományban alakult ki, de bizonyos mértékben elfogadott a szociológiai irodalomban is.

A racionalista szemléletmódot képviselő szociológiai elméletek azonban egyre inkább eltávolodnak e szemléletmód szűkebb értelmezésétől, és nagyrészt elismerik az egyes egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezet létezését. A racionalista szemléletmód nyitottabb értelmezése szerint a társadalmi jelenségek magyarázatában általában a környezet és a társadalmi környezet meghatározó hatását oly módon vehetjük figyelembe, ha a környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva értelmezzük.

Azok a fogalmak, amelyek a normativista és a strukturalista szemléletmódban az egyének számára eleve adott társadalmi környezetre vonatkoznak (pl. intézmény, társadalmi viszony, társadalmi struktúra, társadalmi csoport, társadalom stb.) a racionalista szemléletmódban tipikusan az egyének kölcsönhatásaira, illetve az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az eredményeire utalnak. Amennyiben a racionalista elméletek figyelembe veszik az egyes egyének számára eleve adott társadalmi környezetet, azt csupán az adott konkrét társadalmi jelenség magyarázata szempontjából releváns vonásaikban ragadják meg. Azokat az átfogó környezeti tényezőket, amelyek hatással vannak az egyének preferenciáira és alternatíváira, és ezáltal cselekvéseire, a racionalista szemléletmódban a „korlátozó feltételek” közé sorolva elméleti szinten következtetlően veszik figyelembe.

A racionalista szemléletmód cselekvésekre vonatkozó egyik alapelve, hogy az egyének cselekvései racionális cselekvések, amelyeket az egyének preferenciái és bizonyos korlátozó feltételek együttesen határoznak meg azáltal, hogy meghatározzák a cselekvési alternatívákat és ezek várható következményeit. Racionálisan cselekedni e felfogás szerint azt jelenti, hogy a cselekvési alternatívák közül az egyén kiválasztja a legkedvezőbb, azaz a maximális hasznot ígérő alternatívát. A cselekvésekre vonatkozó másik alapelv, hogy cselekvések szubjektumai lényegében véve csak egyének lehetnek, bizonyos csoportok (pl. társadalmi osztályok, társadalmi egyesülések, társadalmi szervezetek stb.) csak annyiban tekinthetők cselekvések szubjektumainak, amennyiben e csoportoknak tulajdonított viselkedést a csoportot alkotó egyének cselekvéseire visszavezethetjük.

- A racionalista szemléletmódot ma tulajdonképpen a racionális döntések elmélete képviseli a szociológiában, valamint ez a szemléletmód jellemző a korai társadalmi csereelméletre is.

A korai *társadalmi csereelmélet* főleg George C Homans és Peter Blau munkáiban formálódott, és tulajdonképpen a racionalista szemléletmódot képviseli. Homans csereelmélete olyan általános tételeken alapszik, amelyek főleg pszichológiai természetűek, s az egyének motívumaira vonatkoznak. (Homans 1974:16-39) Blau korai cselekvéselmélete is még csupán a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit veszi következetesen figyelembe a társadalmi csere magyarázatában. (Blau 1964) A hetvenes évek elejétől azonban a csereelmélet egyre inkább eltávolodott a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózatelemzéssel összekapcsolódva közeledett a strukturalista szemléletmód felé. Az erő (power) és annak használata vált a csereelmélet fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, hanem

inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába. (Molm 2001:262)

A racionalista szemléletmódot a nyolcvanas évektől napjainkig főleg a racionális döntések elmélete (Rational Choice Theory) képviseli, amely a nyolcvanas évtizedben az angolszász, de különösen az amerikai szociológiaelméleti irodalomban egyre inkább elfogadottá vált. A racionális döntések elmélete a cselekvések magyarázatában a döntési szituáció három elemét különbözteti meg. Egyrészt az adott korlátozó feltételek között lehetőség szerint megvalósítható cselekvések halmazát. Másrészt e cselekvések várható következményeit. Harmadrészt a lehetséges alternatívák szubjektív rangsorolását, amely általában a várható következmények rangsorolásán alapszik. Racionálisan cselekedni ezek szerint azt jelenti, hogy a megvalósítható cselekvések halmazából kiválasztjuk a legmagasabbra értékelt elemet, azaz amely a legnagyobb haszonnal jár. (Elster 1986B:4; Hechter 1987:30-31; Hechter – Opp – Wippler 1990B:2-3; Szántó 1998; Heckathorn 2001:276)

Egyes szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a racionalista szemléletmód valamennyi emberi magatartásra használható. (Becker 1986:112-119; Boudon 1987B:56)⁵ A döntésselmelet érdeklődésének középpontjában az egyéni cselekvések állnak, de e felfogás szerint a szociológiai kutatás nem korlátozódik az egyéni cselekvések és az egyének közötti kölcsönhatások szintjére, az végül is az adott társadalmi csoport egészét jellemző összetett társadalmi jelenségek magyarázatára is irányulhat. Az összetett társadalmi jelenségek magyarázata azonban igényli egyrészt az adott csoporton belüli egyének cselekvéseinek a magyarázatát, másrészt az egyéni cselekvések és az összetett társadalmi jelenségek közötti átmenet elemzését. (Coleman – Fararo 1992B:IX-X) E szemléletmód fő problémája azonban az ún. mikro-makro probléma, azaz hogy hogyan lehet eljutni az egyéni cselekvők szintjéről a magasabb elemzési szintekre, s végül az össztársadalmi szintre. (Boudon 1987B; Coleman 1990:11; Wiley 1988) A racionális döntések elméletének három fő kutatási területe: az egyéni döntéseket elemző racionális cselekvésselmelet, az egyének közötti kölcsönhatásokon belüli döntéseket elemző játékelmelet, és az egyének adott körének közös döntéseit elemző „társadalmi döntések” elmélete. (Heap et al. 1994B:IX)

A racionalista szemléletmód képviselői klasszikusként főleg Max Weberre hivatkoznak. Weber elmélete azonban igen összetett, s nagyrészt magában hordozza a normativista és a strukturalista szemléletmód ismertető jegyeit is. Weber megértő szociológiájának felfogásában a szociológia „...a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik.” (Weber 1987:37-38) Weber felfogását tehát individualistának is tekinthetjük, ha azt vesszük figyelembe, hogy az egyéni cselekvők szándékai szempontjából való megértést hangsúlyozza. Szándékolt értelmük szerint tipizálta a cselekvéseket (i.m. 39-40, 53-54), de különösen az ún. célracionális cselekvést előfeltételezve fogalmazta meg tételeit, az individualista megközelítésen belül tehát felfogása főleg racionalistának tekinthető.

Munkásságának egészében azonban nem az egyéni cselekvések megértésére, hanem a „rend”-nek, azaz az adott szabályrendszernek, illetve intézményeknek – a cselekvésekben megfigyelhető szabályszerűségek leírásának formájában történő – elemzésére helyezte a

⁵ Később Boudon is amellet érvel, hogy a racionális döntések elmélete nem alkalmazható általában valamennyi cselekvés és probléma magyarázatára. A racionális döntések elmélete feltételezi, hogy az egyének cselekvései instrumentális cselekvések, azaz bizonyos célok elérésére irányulnak. Azonban nem minden cselekvés instrumentális cselekvés, ezért a racionális döntések elméletével szemben nem támaszthatjuk azt az igényt, hogy a cselekvések általános elmélete legyen. (Boudon 2001:58)

hangsúlyt. A társadalmi cselekvések és kölcsönhatások szabályszerűségeit alapvetően az adott szabályrendszerből magyarázza, ami nagyrészt a normativista szemléletmódhoz teszi hasonlóvá Weber felfogását. Különösen *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című, talán a legismertebb művére jellemző a normativista szemléletmód, amelyben a kapitalizmus racionalizmusát nagyrészt a vallási nézetekből származtatja. (Weber 1982) Tovább bonyolítja Weber felfogásának egyértelmű besorolását valamely tipikus szemléletmód alá az, hogy Weber szerint – a normativista megközelítés feltételezésével ellentétben – az egyéneknek nem kell azonosulniuk a szabályokkal ahhoz, hogy ezek a szabályok rendszeresen meghatározzák cselekvéseiket, mivel az érdekviszonyok alapján, célracionálisan is alkalmazkodhatnak hozzájuk, mint valamiféle tényekhez, amelyek cselekvéseik feltételeit képezik. Weber elméletében tehát részben benne rejlik a strukturalista szemléletmód is, de fogalmilag tisztázatlan, hogy a szabályok milyen közvetítések révén válhatnak pusztá előírásokból tényszerű létezőkké.

A racionalista szemléletmóddal szemben megfogalmazott bírálatok főleg egyrészt azt állítják, hogy az egyénekből kiindulva nem lehet eljutni a társadalom elemzéséhez, mivel a társadalom nem egymástól elkülönült egyének halmaza. Másrészt kifogásolják, hogy a szóban forgó szemléletmód figyelmen kívül hagyja a szocializáció során az egyénbe beépült kulturális motívumokat. Az emberek nem mindig vagy gyakran nem érdekeiket követve cselekszenek, cselekvéseiket nagymértékben meghatározzák olyan motívumok, mint például az önzetlenség, az együttérzés, a kötelességtudat, a büntudat, továbbá korlátozott ismeretekkel rendelkeznek a környezeti feltételekről és cselekvéseik várható következményeiről. (Lásd pl.: Mansbridge 1990)

C) Vegyes, átmeneti és összetett szemléletmódok

Korábban (1.1Bb) említettük, hogy az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok olyan ideáltípusok, amelyekkel az a célunk, hogy a szociológia sokszínű elméletei közötti eligazodást szolgáljuk. Tehát az egyes elméletek, elméleti irányzatok, vagy az egyes elméletalkotók nem feltétlenül képviselik viszonylag tisztán valamelyik tipikus szemléletmódot. A szociológiai elméletek és elméleti irányzatok nagy része következetesen nem képvisel egy adott szemléletmódot, illetve az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódok szempontjából vegyes szemléletmódúnak tekinthető. Egyes elméletek és elméleti irányzatok képviselhetnek olyan átmeneti szemléletmódot, amely valahol a tipikus szemléletmódok határán helyezkedik el. Természetesen kialakulhatnak olyan összetett szemléletmódok is, amelyek többé vagy kevésbé egyesítik a tipikus szemléletmódokat.

A második világháború után a normativista szemléletmód, különösen Parsons normativista rendszerelmélete vált uralkodóvá az angolszász szociológiai elméletben, s túlsúlyát megőrizte a hatvanas évek közepéig. (Abrahamson 2001:141) A hatvanas és a hetvenes években erősödő, a strukturalista, a kreativista vagy a racionalista szemléletmódot képviselő elméletek a más szemléletmódoktól való elhatárolódást hangsúlyozták. A nyolcvanas évek közepéig tehát főleg olyan általános igényű elméletek jellemezték a szociológiát, amelyek viszonylag szorosan kötődtek az általunk megkülönböztetett fő szemléletmódok valamelyikéhez.

- A nyolcvanas évektől kezdve egyrészt az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak. Másrészt, a szociológia művelőinek szélesebb körében felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét.

E bevezető fejezet terjedelmi korlátai eleve nem teszik lehetővé, de a szerző ismeretei sem lennének elégségesek ahhoz, hogy valamennyi jelentős szociológiai elmélet és elméleti irány-

zat szemléletmódjára rámutassunk. Eddig főleg olyan elméletekről tettünk említést, amelyek alkalmasak voltak az egyes szemléletmódok alapelveinek a megvilágítására, tehát amelyek viszonylag tisztán kifejezik az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat. A következőkben néhány olyan szociológiai elméletre és elméleti irányzatra mutatunk rá, amelyek szemléletmódja vegyes, átmeneti vagy bizonyos mértékben összetett.

Habermas *A kommunikatív cselekvés elmélete* című munkájában képviselt szemléletmód nagyrészt Schütz fenomenológiai szociológiájának a szemléletmódjához hasonló, tehát a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkedik el, és bizonyos értelemben e két szemléletmód egyesítését jelenti. Az alapvető különbség azonban a normativista-kreativista szemléletmódhoz képest az, hogy Habermas felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt elemezni kell. A normativista-kreativista szemléletmódot többé-kevésbé következetesen csak az úgynevezett életvilág elemzésében érvényesíti. Úgy tűnik, hogy az úgynevezett rendszer elemzésében ingadozik a normativista szemléletmód funkcionalista változata, és a strukturalista szemléletmód között. (Habermas 1984; Habermas 1995; ford. 1987)

Habermas elmélete tehát két különálló elméletként is felfogható, egyrészt az életvilág, másrészt a rendszer elméleteként. Az egyik elmélet, a szűkebb értelemben vett kommunikatív cselekvés elmélete az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva tekinthető érvényesnek, amelyet Habermas életvilágnak nevez. A hatodik fejezetben majd mi tulajdonképpen az emberi együttélésnek ezt a területét nevezzük a közösségi élet szférájának. A másik elmélet a társadalom mint rendszer elmélete lenne, és az emberi együttélésnek arra a területére vonatkoztatva lenne érvényesnek tekinthető, amelyet Habermas rendszernek nevez, és amelyet mi majd a társadalmi élet szférájának nevezünk. Habermas életvilágra vonatkozó elmélete többé-kevésbé rendszerezettnak tekinthető, elemzései a rendszer és az életvilág szétválására vonatkozóan is alaposak. Azonban magára a „rendszerre”, illetve a társadalmi élet szférájára nézve nem fejtett ki határozott elméletet, erre vonatkozó fogalmai és összefüggései igen elnagyoltak. Ugyanakkor egyrészt az életvilágra, másrészt a rendszerre vonatkozó fogalmak és összefüggések nem kapcsolódnak közös alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez, tehát nem alkotnak egy egységes elméletet.

A szociológia alapvető kérdéseire nagyon különböző választ adó fő szemléletmódok kialakulása után az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében kialakult az a meggyőződés, hogy ki lehet alakítani egy átfogó és egységes szociológiai elméletet, amely egyesíti az egymástól nagyon eltérő szemléletmódokat. Az egyes szerzők igen különböző módon képzeltek el ennek az egységes elméletnek a felépítését, például a mikroszintű és a makroszintű elemzés egyesítésével, a cselekvésre és a struktúrára, vagy a rend materiális és ideális felfogására vonatkozó felfogások egyesítésével. Azonban ezek a törekvések nem bizonyultak igazán eredményeseknek. (Ehhez lásd pl.: Camic – Gross 1998:457-459)

Az utóbbi húsz évben a szociológiaelméleti irányzatok közül a racionális döntések elméletére jellemző leginkább az a törekvés, hogy egy adott fő szemléletmód, nevezetesen a racionalista szemléletmód alapelveihez lehetőleg hűnek maradv, érdeklődési körébe vonjon olyan fogalmakat és összefüggéseket, valamint olyan problémákat, amelyek korábban más fő szemléletmódok központi fogalmai és összefüggései, valamint központi problémái voltak. Ennek szellemében kerültek összeállításra például olyan gyűjteményes kötetek, amelyek a társadalmi szabályok, az intézmények és az értékek problémáival foglalkoznak. (Hechter – Opp – Wippler 1990A; Hechter – Nadel – Michod 1993; Hechter – Opp 2001)

A racionális döntések elméletének egyes képviselői hajlamosak olyan mértékben kiterjesztve értelmezni a metodológiai individualizmust, hogy az alkalmassá váljon annak elemzésére is, hogy az átfogó és állandó társadalmi környezet hogyan határozza meg a racionális cselek-

véseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket. Például Coleman felfogása szerint a metodológiai individualizmus magában foglalhatja az átfogó és állandó (makroszintű) környezeti meghatározó tényezők létezésére vonatkozó előfeltételezéseket is, valamint a makro-mikro közvetítés elemzését, bár érdeklődésének középpontjában a mikro-makro közvetítés elemzése áll. (Coleman 1990:2-21) Olyan elmélet azonban nem alakult ki a racionalista szemléletmódban, illetve a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódóan, amely általános elméleti szinten leképezné az egyének szempontjából eleve adott társadalmi környezetet az egyénekre, az egyének racionális cselekvéseire vonatkoztatva. Ha a racionalista szemléletmódhoz kapcsolódóan mégis kialakulna ilyen általános elmélet, ez már olyan mértékben megkérdőjelezná a racionalista szemléletmód alapelveit, hogy egyáltalán megkérdőjelezná a tipikusan racionalista szemléletmódot mint azonos alapelvekkel jellemezhető felfogást. Majd látjuk, hogy bizonyos értelemben erről van szó az általunk kidolgozott intézményes szociológia elmélete esetében is, amely magában foglalja a társadalmi cselekvések racionális felfogását, de ezen túl az elmélet elvont szintjén tulajdonképpen nem foglalja magában a racionalista szemléletmód alapelveit.

Sajátos irányzatot képvisel a szociológiaelméletben a hálózatelemzés, amely az úgynevezett társadalmi kapcsolatok vonatkozásában a holista és az individualista, illetve főleg a strukturalista és a racionalista szemléletmód egyesítésére tesz kísérletet. A hálózatelemzés két alapvető gondolatot fogalmaz meg a társadalmi jelenségek természetére vonatkozóan, amelyek közül az egyik az egyének cselekvéseire, a másik a társadalmi kapcsolatok hálózatára vonatkozik. Az előbbi azt hangsúlyozza, hogy az egyének olyan társadalmi környezetben tevékenykednek, amely számos olyan cselekvőt foglal magában, akik jelentős vonatkoztatási pontjai egymás cselekvéseinek. Egy adott cselekvő másokhoz fűződő kapcsolatai hatnak észleléseire, hiedelmeire, beállítottságaira, s ezáltal cselekvéseire. Az utóbbi a társadalmi kapcsolatok hálózatát világítja meg, amelybe az egyéni cselekvők be vannak ágyazva. Elemzi a társadalmi kapcsolatok különböző szintjeit az adott társadalmi csoportban, s egyaránt törekszik az egyes kapcsolatok megvilágítására és a társadalmi kapcsolatok egészének a leképezésére. (Knoke – Kuklinski 1982:9-13)

A társadalmi hálózatelemzés kiindulópontja az úgynevezett szociogram, amely e felfogás szerint a cselekvőket és társadalmi kapcsolataikat vagy viszonyaikat ábrázolja. A szociogramban a viszonyok mintái az adott társadalom vagy társadalmi csoport struktúráját fejezik ki. A szociogram matematikai elemzése információkat szolgáltat a társadalmi viszonyok e struktúrájáról, és e struktúrában az egyes cselekvők társadalmi helyzetéről. (Scott 2002B:5) A hálózatelemzés irodalmából például Burt elméletére bizonyos értelemben a normativista és a racionalista megközelítés egyaránt jellemző. Kiindulópontja ugyanis az egyéni cselekvő, aki az alternatív cselekvéseket értékeli és kiválasztja a legmagasabbra értékelt cselekvési alternatívát. Ez az értékelés azonban viszonylagos, amely meghatározott a szabályok és a hasonló helyzetben lévőkkel való összehasonlítás által. (Burt 1982:4-8, 178, 191-192)

Korábban (1.3Bb) említettük, hogy a hetvenes évek elejétől a csereelmélet egyre inkább eltávolodott a tisztán racionalista szemléletmódtól, és a társadalmi hálózatelemzéssel összekapcsolódva közeledett a strukturalista szemléletmód felé. Richard M. Emerson volt az első, aki a csereelméletet összekapcsolta a társadalmi hálózatelemzés növekvő területével. Az erő (power) és annak használata vált a csereelmélet fő témájává, és nem önmagukban az egyéni cselekvők, hanem inkább a cselekvők közötti tartós viszonyok kerültek az érdeklődés középpontjába. (Molm 2001:262-263) A társadalmi csereelmélet és a társadalmi hálózatelemzés közötti kölcsönhatás értékes volt mindkét hagyomány számára, de egy fontos különbség megmaradt közöttük. A társadalmi csereelmélet képviselőinek érdeklődése főleg olyan hálózatok felé irányul, amelyekben a cselekvők egy része szemben áll egymással a mások erőforrásaiért folyó versenyben. Míg a hálózatelemzés kutatói elsődlegesen olyan hálózatokat

tanulmányoznak, amelyekben a cselekvők a cserék révén együttműködést és szolidaritást alakítanak ki egymás között. (I.m.:270)

A különböző szemléletmódok egyesítésére irányuló kísérletek mellett folyamatosan burjánzanak a szociológiában az egyes résztémákra vonatkozó sajátos felfogások. A növekvő specializáció valószínűleg továbbra is jellemző marad a szociológiaelméletre. (Ritzer – Smart 2001B:8) A mai szociológiaelmélettel foglalkozó sok elemzésre jellemző a kiábrándultság érzése. Azt az elvárást, hogy az elméleti fejlődés eredményei felhalmozódnak, és egy egységes elmélet kialakulása felé mutatnak, sok elméleti szociológus csupán ábrándnak tartja. A szociológiaelmélet érdeklődési köre egyre bővül, ugyanakkor darabokra esik szét. Egy adott részterület kiemelkedő képviselői gyakran nincsenek tudatában elődeiknek más részterületeken. Az elméleti szétaprózódás és specializálódás a szociológiaelmélet kutatási területét egyre kisebb és egyre elszigeteltebb részekre osztja. Úgy tűnhet, hogy a széthúzó erők a végtelenül távoli jövőbe tolják az egységes szociológiai elmélet várható kialakulását. (Heckathorn 2001:273; hivatkozás: Alexander 1998)

Azok a szociológiaelméleti irányzatok, amelyek nem az általunk kiemelt osztályozási szempontokhoz szorosan kapcsolódó szempontok alapján foglalják magukban az elméletek bizonyos köreit, az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat tekintve többnyire igen vegyesek. Például a liberális feminizmust követően a mai *feminista szociológiára* a szemléletmódbeli sokszínűség növekedése jellemző. (Vö. pl.: Rogers 2001) Tehát normativista, strukturalista vagy kreativista, esetleg racionalista szemléletmódot tükröző feminista szociológiai elméletekkel elvileg egyaránt találkozhatunk.

A *posztmodern társadalomelméletek* szemléletmódja az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokat tekintve szintén nem egységes, igen jelentős eltérések találhatók a posztmodern gondolkodók felfogásai között. A posztmodern elméletek eleve megkérdőjelezzik a szociológiaelméletet vagy társadalomelméletet mint fogalmak és összefüggések logikailag következetesen felépített rendszerét, amely bizonyos értelemben modellezi a valóságot. Ezek az elméletek a jelenségek leírásának a szintjén gyakran meglehetősen éleslátóak, de elméletileg rendszertelenek. Eleve tagadják az egységes szociológiaelmélet kidolgozásának lehetőségét, megelégednek a viszonylag korlátozott érvényességi körű magyarázatokkal, vagy magyarázatok nélkül is. (Ritzer 1997:2-3, 8-9)

Felmerülhet a kérdés, hogy van-e jelentősége az e fejezetben tárgyalt tipikus szemléletmódok megkülönböztetésének olyan elméletek és elméleti irányzatok vonatkozásában, amelyek nem foglalkoznak azokkal az összefüggésekkel és kérdésekkel, amelyekre vonatkozó nézetek alapján megítélhetjük az adott elméletek és irányzatok szemléletmódját. E kérdésre azt a választ adhatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepéig kialakult átfogó és fő szociológiai szemléletmódok a társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkozó alapvető összefüggéseket és kérdéseket fejezik ki. Ezek az összefüggések és kérdések a társadalmi jelenségek meghatározottságának az alapvető összefüggéseit és kérdéseit jelentik, függetlenül attól, hogy az egyes szociológiai elméletek és elméleti irányzatok képviselői mennyiben tartják fontosnak ezen összefüggések és kérdések vizsgálatát. Tehát minden szociológiai elméletet lehet jellemezni az általunk megkülönböztetett tipikus szemléletmódokhoz viszonyítva. Ebből a jellemzésből azonban egyes elméletek esetében az derülhet ki, hogy nem adnak választ a szociológiaelmélet alapvető kérdéseire, e kérdések vonatkozásában szemléletmódjuk semlegesnek tekinthető.

2. A társadalmi jelenségek magyarázata

A szociológia a társadalmi jelenségeket kutatja, és e kutatás magában foglalhatja egyrészt a társadalmi jelenségek leírását, másrészt magyarázatát. A szociológiai elméletek a társadalmi jelenségek magyarázatára tesznek kísérletet. A szociológiában kialakult, és e fejezet első részében megkülönböztetett fő szemléletmódokat összefüggésbe hozhatjuk a tudományos magyarázat különböző típusaival. Az alábbiakban először röviden áttekintjük a tudományos magyarázat fő típusainak jellemzőit, és rámutatunk arra, hogy e típusok mennyiben kötődnek a különböző szociológiai szemléletmódokhoz. Ezt követően a szociológiai elméletek jellegével és szerkezetével foglalkozunk. Egyrészt rávilágítunk a deduktív és az induktív magyarázat sajátosságaira, és foglalkozunk a szociológiai elméletek érvényességének a kérdésével. Másrészt a szociológiai elméletek tartalmát képező fogalmak és összefüggések természetére mutatunk rá, és ehhez kapcsolódva megkülönböztetjük egy adott elmélet rendszeres és rendszertelen részét, valamint elvont és empirikus szintjét.⁶

2.1. A tudományos magyarázat típusai

A) Az oksági és a látszólagos oksági magyarázat

a) Az oksági magyarázat sajátosságai

A tudományelméleti irodalomban általában megkülönböztetik a tudományos magyarázat két alapvető típusát, az oksági magyarázatot és az intencionális magyarázatot. De e két alapvető típuson túl megkülönböztethetjük a kulturális magyarázatot, és ezzel összekapcsolva a szociológiában is felhasználják – a természettudományok közül főleg a biológiában használatos – funkcionális magyarázatot. E típusok közül a különböző szemléletmódok képviselői a társadalmi jelenségek magyarázatában a tudományos magyarázat bizonyos típusát részesítik előnyben, esetleg tekintik kizárólagos érvényűnek.

A természettudományban általában az oksági magyarázatot tekintik a tulajdonképpeni tudományos magyarázatnak. A szociológiában a pozitívizmus képviselői azon az állásponton vannak, amelyet módszertani monizmusnak is neveznek. E felfogás szerint a tudományos magyarázat szempontjából nincs lényegi különbség a természettudományok és a társadalomtudományok között, tehát a társadalmi jelenségek kutatásában is az oksági magyarázatra kell támaszkodnunk.

- Az *oksági magyarázat* elemi formában két létező, az ok és az okozat összefüggését tartalmazza. Ha az ok fennáll, ez elvileg szükségszerűen magával vonja az okozat bekövetkezését. A szűkebb értelemben vett oksági magyarázatban az okot általános szabályszerűség vagy törvény kapcsolja össze az okozattal.

⁶ A fejezet második részében tárgyalandó egyes tudományelméleti kérésekkel kapcsolatban nincs eléggé kiérlelt, határozott álláspontom. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy ajánlatosabb a szociológiai elméletek természetére vonatkozó felfogásomat e vonatkozásokban is kifejezetten megfogalmazni, mint az intézményes szociológia elméletének felépítésében csupán hallgatólagosan érvényre juttatni.

Az oksági magyarázatban tehát meg lehet különböztetni a következtetések elő- és utótagját, az előbbi oknak, az utóbbit okozatnak nevezzük. Megkülönböztethetjük az oksági magyarázat tágabb és szűkebb értelmezését. Tágabb értelemben az ok és az okozat közötti összefüggés nem más, mint bizonyos jelenségek egyes eseteinek szabályszerű időbeli egymásra következése. A kérdéses összefüggés érvényessége pedig múltbeli tapasztalatokon nyugvó, indukatív általánosításon alapszik. A történettudományban gyakran használják az események magyarázatának ezt a módját. Az események magyarázata a történettudományban ugyanis gyakran csupán annyit jelent, hogy rámutatnak egy vagy több korábbi eseményre, amelyet vagy amelyeket a szóban forgó esemény okának, illetve okainak tekintenek. Azonban ezeket az eseményeket nem általános szabályszerűségek vagy törvények, hanem olyan egyedi állítások kapcsolják össze, amelyek gyakorlati következtetések előzményeit alkotják. Ezt a tágabb értelemben vett oksági magyarázatot meg kell különböztetnünk az oksági magyarázatok átfogó törvényeken nyugvó modelljétől. Wright az előbbi formát „kvázi-oksági” magyarázatnak nevezi. A szűkebb értelemben vett oksági magyarázatban az okoknak tekintett tényezőket általános szabályszerűség, illetve törvény kapcsolja össze az okozatnak tekintett tényezővel. (Wright G. 1987:162-163; Hempel – Oppenheim 1999:110-114) A továbbiakban mi ilyen szűkebb értelemben beszélünk oksági magyarázatról. Nem nevezzük oksági magyarázatnak az olyan magyarázatot, amelyben két tényező összefüggését nem általános törvény formájában, hanem csupán az adott esetre vagy esetekre vonatkoztatva fogalmazták meg.

- Az oksági magyarázatnak eleget kell tennie egyrészt a *logikai függetlenség követelményének*, ami felfogásunk szerint azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat, másrészt az oknak a valóságban tényszerű létezőnek kell lennie.

Egyes felfogások szerint az oksági magyarázat igen lényeges követelménye, hogy az oknak és az okozatnak logikailag függetlennek kell lennie egymástól. Pontosabban fogalmazva ez azt jelenti, hogy azokat a tényezőket, amelyek a tudományos magyarázatban az okok szerepét töltik be, meg kell tudnunk határozni a feltételezett okozataiktól függetlenül, az okozataikra történő hivatkozás nélkül is. Más felfogások e vonatkozásban is tágabban értelmezik az oksági összefüggéseket, a fenti értelemben vett oksági összefüggéseket, amelyek eleget tesznek az elemeik logikai függetlenségére vonatkozó követelménynek, Hume-féle oksági összefüggéseknek is nevezik. (Hume 1973:37-120; Wright G. 1987:120-122) Mi a továbbiakban ebből a szempontból is ilyen szűkebb értelemben beszélünk oksági magyarázatról, s ezt megkülönböztetjük a látszólagos oksági magyarázattól, amely nem tesz eleget a logikai függetlenség követelményének.

A logikai függetlenség követelményével kapcsolatban mi két gondolatot teszünk hozzá az oksági magyarázatok értelmezéséhez. Egyrészt általános elméleti szinten a logikai függetlenség követelménye csak viszonylagos lehet, másrészt a szóban forgó követelmény teljesülése eleve megköveteli annak a követelménynek a teljesülését, hogy az oknak tekintett tényező a valóságban tényszerű létező legyen.

Felfogásunk szerint a logikai függetlenség követelményének hangsúlyozása igen fontos, mert főleg ez biztosítja, hogy az oksági magyarázatot elvileg meg tudjuk különböztetni a tudományos magyarázat más típusaitól, és a jelenségek puszta leírásától. Azonban, ha a logikai függetlenség követelményét túl szigorúan vennénk, általános elméleti szinten tulajdonképpen ki kellene zárunk az oksági magyarázatok lehetőségét. Ugyanis általános elméleti szinten az okok és az okozatok szerepét fogalmak töltik be, s egy logikailag szorosan felépített, deduktív elmélet minden egyes fogalma logikai kapcsolatban van egymással, az elmélet alapfogalmainak és előfeltételezéseinek a közvetítésével, ahogyan ezt majd később (2.2Ba) látjuk. A logikailag következetesen felépített elméleti rendszert ugyanis főleg épp az

különbözteti meg a lazább elméletektől, hogy fogalmai és összefüggései bizonyos alapfogalmakon és előfeltételezéseken nyugszanak. Felfogásunk szerint tehát a logikai függetlenség követelménye nem zárja ki az alapfogalmak által közvetített logikai kapcsolatot az ok és az okozat között, csupán azt jelenti, az okok szerepét betöltő tényezőket meg kell tudnunk határozni az okozataikra történő hivatkozás nélkül is.

A másik szempont, amelyet hangsúlyozunk, hogy a logikai függetlenség követelményének a teljesülése eleve megköveteli annak a követelménynek a teljesülését, hogy az oknak tekintett tényező a valóságban tényszerű létező legyen. Tényszerű létezőknek az olyan létezőket nevezzük (2. fejezet: 1.1Ba), amelyek az egyének tudatán kívül és önmagukban léteznek. Ilyen értelemben tehát nem tölthetik be okok szerepét jelképi vagy tudati természetű tényezők, mint például szabályok, gondolatok, motívumok. A jelképi és tudati természetű létezők ugyanis nem önálló létezők, jelentésükben eleve más létezőkre utalnak.

- A logikai függetlenség követelménye magában foglalja a *tapasztalati függetlenség követelményét* is, amin azt értjük, hogy az adott okot és okozatát meg kell tudnunk határozni anélkül is, hogy tapasztaltuk volna az okozat bekövetkezését.

Ez a követelmény természetesen nem zárja ki azt, hogy egy már bekövetkezett és megfigyelhető jelenséget okozatnak tekintsünk, és meghatározott okkal magyarázzunk. Azonban ezt a magyarázatot az adott konkrét jelenségre vonatkoztatva már nem tekinthetjük érvényesnek, érvényességét csupán a jövőben is megfigyelhető hasonló jelenségek igazolhatják.

Jon Elster szerint az oksági magyarázat több mint pusztán egy oksági állítás, nem elég az oksági összefüggés kimutatása, szolgáltatni kell azt a mechanizmust is, amelynek révén érvényesül az oksági összefüggés. (Elster 1995:12) Ez azonban az oksági magyarázat túl tág, és nagyrészt meghatározatlan értelmezését jelentené, ezért az előbbi gondolatot, annak fő mondanivalóját elfogadva, a következőképpen fogalmazzuk át. A társadalmi jelenségek magyarázatában az oksági magyarázatokat általában ki kell egészíteni olyan magyarázatokkal, amelyek azt a mechanizmust képezik le, amelynek révén az oksági összefüggés érvényesül.

Az oksági magyarázatok elvileg lehetővé teszik a jelenségek előrejelzését is. Ugyanakkor lehetőséget nyújtanak olyan gyakorlati ajánlások megfogalmazására, amelyek megadják, hogy valamilyen jelenség bekövetkezését miképpen lehet megakadályozni vagy előidézni. (Gasking 1987:40; Wright G. 1987:104; Hempel – Oppenheim 1999:112-113) Amennyiben tehát a szociológia hozzá kíván járulni olyan gyakorlati ajánlások megfogalmazásához, amelyek a társadalmi jelenségek befolyásolására irányulnak, az oksági magyarázat nélkülözhetetlennek tűnik.

b) A pozitivista és a fenomenalista szemléletmód

A következőkben különbséget teszünk a pozitivista és a fenomenalista szemléletmód között abból a szempontból, hogy a kifejezett megfogalmazásukat tekintve oksági magyarázatok mennyiben tekinthetők a szó szoros értelmében véve oksági magyarázatoknak, vagy mennyiben csupán látszólagos oksági magyarázatoknak.

Különbséget tehetünk a pozitívizmus két oldala, illetve a társadalomtudományok társadalmi fejlődésben betöltött funkciójára vonatkozó pozitívizmus, és a módszertani pozitívizmus között, bár e kettő szorosan összefügg egymással. Minket a módszertani pozitívizmus érdekel, a szociológiai megismerés módszertanára, különösen a szociológiai megismerésben az oksági magyarázatok érvényesítésére vonatkozóan. A szociológiai pozitívizmus e vonatkozásban is nagyrészt különböző értelmezéseivel, és különböző szempontokból történő bírálataival találkozhatunk a szociológiai irodalomban, de e kérdés részletes tárgyalására nem vállalkozunk. (Ehhez lásd pl.: Papp 1976; Giddens 1995B; Halfpenny 2001)

A módszertani pozitivizmus egyik alapelve a módszertani monizmus, tehát az a feltételezés, amit már fentebb is említettünk, hogy a tudományos módszer egységes. E felfogás szerint nincs alapvető különbség a természettudományok és a társadalomtudományok között a tudományos megismerés elveiben. A pozitivizmus másik alapelve szerint az egzakt természettudományok eszményként vagy mintaként szolgálhatnak más tudományok, tehát a társadalomtudományok számára is. Végül a pozitivizmus harmadik alapelve szerint a tudományos magyarázatok, és ezeken belül a társadalomtudományi magyarázatok tulajdonképpen olyan oksági magyarázatok, amelyek az egyedi jelenségeket általános törvényszerűségek alapján magyarázzák. E felfogás képviselői az intencionális magyarázatokat többnyire vagy elvetik, vagy azon az állásponton vannak, hogy a társadalomtudományi elemzésekben található intencionális magyarázatok átalakíthatók oksági magyarázatokká. (Wright G. 1987:45) Mások nomologikus felfogásról beszélnek hasonló értelemben, e felfogást megkülönböztetve a társadalomtudományok, illetve e tudományokon belül az elméleti szociológia értelmező és normatív felfogásától. (Zhao 2001:390-391)

Figyelembe véve korábban (2.1Aa) az oksági magyarázatokról elmondottakat, felfogásunk szerint a szociológiában a pozitivistai módszertani szemléletmódot a következőképpen határozhatjuk meg.

- A *pozitivistai szemléletmódot* tükröző szociológiai elméletekben (1) társadalmi jelenségek magyarázatai kifejezetten oksági magyarázatok, (2) amelyekben az okok szerepét betöltő fogalmak és tényezők a valóságban tényszerű létezőkre vonatkoznak, (3) az ok és az okozat szerepét betöltő fogalmak és tényezők között nincs közvetlen logikai kapcsolat, és (4) a közöttük lévő összefüggéseket általános törvények formájában fogalmazzák meg.

Mennyiben jellemző a pozitivistai szemléletmód az általunk megkülönböztetett tipikus szociológiai szemléletmódokra, illetve e szemléletmódok egyáltalán mennyiben teszik lehetővé a módszertani pozitivizmus érvényesítését? Az nyilvánvaló, hogy ilyen értelemben nem tekinthetők pozitivistai elméleteknek a kreativistai szemléletmódot tükröző elméletek. Azonban a szociológiai irodalomban találkozhatunk olyan felfogásokkal, amelyeket egyaránt figyelembe véve, mind a normativista, mind a strukturalista, mind a racionalista elméletekre jellemző, vagy elvileg jellemző lehet a pozitivistai szemléletmód.

Például Parsons egyaránt pozitivistának tekinti az utilitarista racionalista cselekvéseméletet, és Durkheim normativista elméletét. A utilitarista felfogást főleg az alapján tekinti pozitivistának, hogy e felfogás szerint az alternatívák eleve adottak, és a cselekvés szubjektív oldala tulajdonképpen az eleve adott alternatívák megismerését, és az eleve adott optimális alternatíva kiválasztását jelenti. (Parsons 1949:61-64; ford. 1985:28-30) Durkheim felfogását főleg az alapján tekinti pozitivistának, hogy Durkheim kifejezetten hangsúlyozta, hogy a társadalmi létezők tények, és meghatározott társadalmi tényeket mint jelenségeket más társadalmi tények határozzák meg, amelyek az egyénekhez képest külsődlegesek és kényszerítő erejűek. (I.m.:461-462) A széles körben elfogadott felfogás szerint Durkheim a szociológiai pozitivizmus egyik legjellemzőbb képviselője. (Lásd pl.: Wright G. 1987:48; Giddens 1995B:144-147; Halfpenny 2001:372) Smelser szerint a Durkheimi hagyományt követő, és főleg Parsons által kidolgozott normativista rendszerelmélet a pozitivistai szemléletmód képviselője, a következő három szempontból. Egyrészt e felfogás szerint a szociológia megfigyelhető és objektív tények tanulmányozása a társadalomban. Másrészt a szociológiai kutatás az analitikusan elhatárolható, sajátosan társadalmi szinten folyik, és a társadalom a valóság önálló szintjét alkotja. Harmadrészt a társadalom mint társadalmi rendszer funkcionálisan összetartó, integrált alkotórészekből épül fel. (Smelser 1988B:10) Úgy tűnik, hogy Douglas

szerint a holista szemléletmódra általában véve jellemző a pozitivista szemléletmód. (Douglas 1970B; ford. 1984)

Felfogásunk szerint egyrészt eleve csak a faktualista szemléletmódot képviselő elméletek tehetnek eleget módszertani szempontból a pozitivista szemléletmóddal szemben támasztott követelményeknek. Az ilyen elméletek tekintik ugyanis a társadalmi környezetet tényszerűnek, tehát az okok mint környezeti tényezők az ilyen elméletekben lehetnek a valóságban tényszerű létezők. Eleve nem tekinthetők pozitivista elméleteknek a normativista szemléletmódot tükröző elméletek, tehát felfogásunk szerint Durkheim és Parsons elmélete sem pozitivista elmélet. Korábban (2.1Aa) láttuk ugyanis, és a pozitivista szemléletmód kiemelt meghatározásában is hangsúlyoztuk, hogy szimbolikus, illetve kulturális természetű létezők nem tölthetik be oksági magyarázatokban az okok szerepét, okok csupán tényszerű létezők lehetnek. A normativista szemléletmód bár lehetővé teszi általános törvényszerűségek megfogalmazását, de nem oksági magyarázatok formájában. Másrészt a faktualista szemléletmódot képviselő elméletek sem feltétlenül pozitivisták, mivel az említett követelményen túlmenően nagyrészt nem tesznek eleget az oksági magyarázatokkal szemben támasztott követelményeknek.

A strukturalista szemléletmód képviselői főleg az oksági magyarázatot tekintik érvényesnek a társadalmi jelenségek magyarázatában. A strukturalista elméletekben a formailag oksági magyarázatok azonban gyakran csupán látszólagos oksági magyarázatok. Az oksági magyarázatokkal szemben támasztott követelményeknek a szociológiában általában az alacsonyabb általánosítási szintű strukturalista elméletek, és az ilyen elméleteken nyugvó empirikus kutatások tesznek eleget. Ezekben az elméletekben egyrészt a fogalmak megválasztásánál és meghatározásánál előnyben részesítik – azok elvi egyneműségével szemben – az egymástól független meghatározhatóságukat és empirikus mérési lehetőségüket. Másrészt nem töreksenek annak a mechanizmusnak az elméleti szintű leképezésére, amelyben az oksági összefüggés érvényesül. Az oksági összefüggéshez kapcsolódóan a mechanizmusra vonatkozóan csupán valószínűségi megállapításokat fogalmaznak meg.

A tudományelméletben egyes felfogások szerint a pozitivista és a fenomenalista felfogás közel áll egymáshoz, más felfogások szerint igen távol áll egymástól. Ezért talán nem szerencsés a kifejezés megválasztása, de mi a fenomenalista szemléletmódot bizonyos értelemben a pozitivista szemléletmóddal szemben, a látszólagos oksági magyarázatokra vonatkoztatva értelmezzük.

- *Látszólagos oksági magyarázatnak* nevezzük az olyan magyarázatot, amely formailag oksági magyarázatnak tűnik, de nem tesz eleget a logikai függetlenség követelményének.

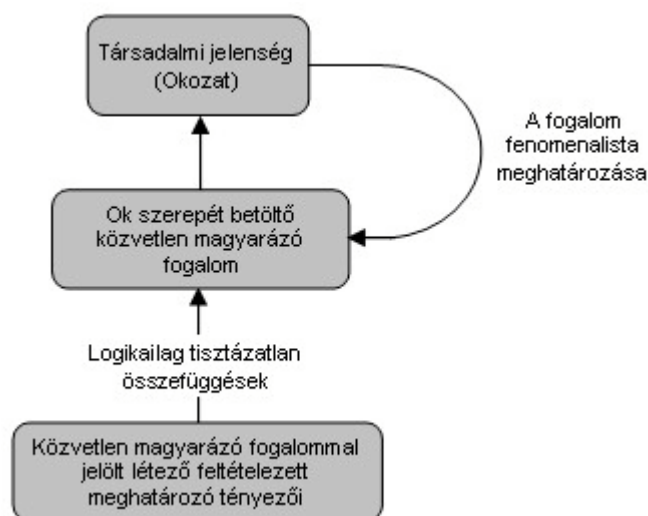
A strukturalista elméletek, amelyek formailag oksági összefüggéseket tartalmaznak, gyakran valójában csupán a társadalmi jelenségek látszólagos oksági magyarázatát nyújtják. Az ilyen magyarázatok által jellemezhető tudományelméleti szemléletmódot nevezzük *fenomenalista* vagy *jelenségelvű szemléletmódnak*. A félreértések elkerülése végett szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a szóban forgó értelemben vett fenomenalista szemléletmód nem tévesztendő össze az úgynevezett fenomenológiai szociológiával, amelyről a fejezet első részében (1.3Ba), a kreativista szemléletmód keretében tettünk említést. Itt csupán a tudományos magyarázat típusa szerint teszünk különbséget a pozitivista és a fenomenalista szemléletmód között, és e szemléletmódokkal általában a strukturalista szemléletmódon belül találkozhatunk.

A látszólagos oksági magyarázat egyik fő formája az, amire fentebb utaltunk, és amit Wright „kvázi-oksági” magyarázatnak nevez. A látszólagos oksági magyarázat másik fő formája,

amikor formailag az ok szerepét jelképi vagy tudati természetű létező tölti be. A látszólagos oksági magyarázat harmadik fő formája az, amit fenomenalista magyarázatnak nevezünk.

- A fenomenalista szemléletmódra jellemző *fenomenalista magyarázat* olyan látszólagos oksági magyarázat, amelyben a feltételezett okot olyan *fenomenalista fogalom* képviseli, amelyet az adott fogalom által jelölt létező feltételezett megnyilvánulási formájára, következményére történő hivatkozással határozzuk meg.

A fenomenalista magyarázatot klasszifikatív magyarázatnak is nevezik a tudományelméletben, amelynek legfőbb típusát a diszpozíciós magyarázat képezi. A *diszpozíciós magyarázat* a kérdéses jelenséget egy önmagában meghatározatlan diszpozícióra vezeti vissza, s ezzel az adott jelenséget besorolja a jelenségek egy bizonyos osztályába. (Fehér – Hársing 1977:186, 192-195)

1.8. ábra: A fenomenalista magyarázat jellemzői

A fenomenalista magyarázat fő vonásait a 1.8. ábrán szemléltetjük. Az ábra szerint adott egy társadalmi jelenség, amelynek alakulására magyarázatot keresünk. A kérdéses jelenséget formailag, illetve látszólag ok-okozati összefüggésbe hozzuk egy másik tényezővel, az adott tényezőre vonatkozó, és az ok szerepét betöltő fogalmat azonban önmagában nem tudjuk meghatározni, csak az adott tényezőnek tulajdonított jelenségre mint okozatra való hivatkozással. Mi ezt nevezzük a *fogalmak fenomenalista meghatározásának*, amelyre az jellemző, hogy az adott fogalmat a feltételezett megnyilvánulási formájára, illetve következményére történő hivatkozással határozzuk meg.

Például adott egyének és csoportok magatartására keressük a magyarázatot. Egyes strukturalista elméletek szerint magatartásukat objektív érdekeik határozzák meg. Ezeket az objektív érdekeket viszont önmagukban nem tartják meghatározhatóknak, csak mint a megfigyelhető magatartásra irányuló törekvéseket értelmezik. Másik példával élve, a kérdéses jelenség, hogy egy adott egyén vagy csoport miért érvényesíti nagyobb mértékben érdekeit, mint egy másik egyén vagy csoport. A közkeletű válasz szerint azért, mert az előbbinek hatalma van az utóbbival szemben. De mi a hatalom, amelyet a jelenség okának tekintünk? A hatalom képesség az érdekek érvényesítésére, azaz a hatalom fogalmát a neki tulajdonított jelenségre való hivatkozással határozzák meg. Végül még egy példát idézve, miért tapasztalható két egyén vagy csoport között az adott kölcsönhatás? A közvetlenül feltételezett ok gyakran a közöttük lévő társadalmi viszony. A társadalmi viszonyokat viszont

önmagukban szintén nem tartják megragadhatóaknak, a társadalmi viszonyok maguk az egyének és a csoportok között rendszeresen megfigyelhető kölcsönhatások.

A fenomenalista magyarázatok általában feltérképezik azokat a tényezőket is, amelyek a közvetlen magyarázó fogalommal jelölt, és látszólag az ok szerepét betöltő tényező feltételezett meghatározó tényezőit jelentik. Ezek vonatkozhatnak például a munkamegosztásban elfoglalt helyre, az osztályhelyzetre, a vagyoni különbségek szerinti helyzetre, a képzettségre, a nemi tagozódásra stb. E tényezők és a közvetlen magyarázó tényező, illetve az előbbi tényezők és a kérdéses társadalmi jelenség közötti logikai összefüggések és mechanizmusok azonban nagyrészt ismeretlenek. Épp ezen ismerethiány áthidalására szolgálnak a közvetlen magyarázó tényezőkre vonatkozó fenomenalista fogalmak.

Fentebb láttuk, hogy a fenomenalista magyarázatok formailag hasonlóak az oksági magyarázatokhoz, de látszólagos oksági magyarázatok, s magyarázó erejüket tekintve közelebb állnak a jelenségek leírásához. A társadalmi jelenségek fenomenalista magyarázatában a jelenségek pusztá leírásától azonban általában mégis jelentősen többről van szó. Az összetett társadalmi jelenségek esetében ugyanis a fenomenalista magyarázatok nélkülözhetetlen előkészítői a valódi oksági összefüggéseket tartalmazó pozitivisták elemzéseinek. A fenomenalista elemzések egyrészt részletesen leírják a kérdéses jelenséget, kimutatják az első megközelítésben egynemű jelenségeken belüli különbségeket, megfogalmazzák a magyarázatra váró problémákat, rámutatnak a kérdéses jelenséggel feltételezhetően összefüggésben lévő tényezőkre, s főleg a közvetlen magyarázó szerepet betöltő fogalmak (pl. érdek, erő, hatalom, társadalmi viszony stb.) meghatározása kapcsán feltételezéseket fogalmaznak meg a fenti tényezők közötti összefüggésekre, és az adott jelenséget előidéző működési mechanizmusra.

A fenomenalista magyarázatok nagymértékben jellemzőek a szociológiai elméletekre. Azok a strukturalista szociológiai elméletek, amelyek a társadalmi tényezők tényszerű, illetve objektív természetét hangsúlyozzák, és nem csupán mérhető változókban gondolkodnak, hanem logikailag egynemű fogalmi rendszer kidolgozására törekszenek, általában fenomenalista elméletek. Főleg ilyen strukturalista-fenomenalista szemléletmódot tükröznek például a társadalmi erő, illetve a hatalom elméletei. (Wrong 1979; Clegg 1989) Nagyrészt a marxi fel-fogáshoz kapcsolódó, a társadalmi viszonyok és az érdekek objektív természetét hangsúlyozó konfliktuselméletek szintén fenomenalista jellegűek. De amennyiben a racionalista elméletek tartalmaznak tipikusan a strukturalista szemléletmódra jellemző összefüggéseket is, annyiban ezek is inkább a fenomenalista mint a pozitivisták szemléletmódot tükrözik.

A racionalista szemléletmód csupán igen korlátozott mértékben nyújt lehetőséget módszertani vonatkozásban a pozitivisták szemléletmód érvényesítésének. A racionalista szemléletmód előfeltételezései szerint a társadalmi környezet tényszerű, tehát ebből a szempontból a szemléletmód eleget tesz a pozitivisták szemléletmóddal szemben támasztott követelményeknek. Azonban a szemléletmódban egyrészt eleve adottaknak veszik az alternatívákat, és következetesen nem elemzik az alternatívák meghatározottságát. Másrészt az alternatívákat mindig csak az adott konkrét cselekvésekre és kölcsönhatásokra vonatkozóan veszik adottaknak, és az alternatívákat meghatározó körülményeket, és magukat az alternatívákat hosszabb távon esetlegeseknek, változóaknak előfeltételezik. Így a racionalista szemléletmód csupán igen korlátozottan nyújt lehetőséget általános törvényszerűségek formájában oksági összefüggések megfogalmazására.

B) A kulturális és a funkcionális magyarázat

A kulturális magyarázatot önálló típusként általában nem különböztetik meg a szociológiai és a tudományelméleti irodalomban, azt összemoszák az oksági, vagy a később tárgyalandó

intencionális magyarázattal. Számunkra viszont úgy tűnik, hogy a kulturális magyarázatot célszerű megkülönböztetni mind az oksági, mind az intencionális magyarázattól.

- A *kulturális magyarázat* egyrészt adott kulturális minták, értékek, szabályok és szerepek, másrészt az ezeknek megfelelő cselekvések és jelenségek közötti összefüggést tartalmazza. A szociológiaelméletben a normativista szemléletmód a kulturális magyarázatot részesíti előnyben.

A kulturális magyarázat előfeltételezi, hogy az egyének tudatosan a szabályokhoz és az értékekhez igazodva cselekszenek, amely – legalábbis hallgatólagosan – további két előfeltételezést foglal magában. Egyrészt azt az előfeltételezést, hogy az egyének a szocializáció folyamatában a személyiségükbe építették a kulturális mintákat, értékeket, szabályokat és szerepeket. Másrészt, hogy a vizsgált időszakban és az adott szituációban érvényes minták, értékek, szabályok és szerepek megfelelnek a szocializáció folyamatában érvényesült mintáknak, értékeknek, szabályoknak és szerepeknek.

A kulturális magyarázat szerint normális körülmények között a fenti előfeltételezések a valóságban is teljesülnek, s így az egyének cselekvései és az egyének cselekvéseiből felépült, vagy e cselekvések következményeiként értelmezhető társadalmi jelenségek a közös kultúrát tükrözik, a társadalmi jelenségek tehát mintegy a kultúra tükörképei. A társadalomban annyiban alakulnak ki nem normálisnak tekinthető, úgynevezett deviáns cselekvések és jelenségek, amennyiben a fenti előfeltételezések a valóságban mégsem teljesülnek.

A normativista szemléletmód főleg a kulturális magyarázatra támaszkodik a társadalmi jelenségek kutatásában, mivel e felfogás szerint az egyének motívumai és cselekvései a kultúra termékei. Korábban (1.3Aa) láttuk, hogy a normativista szemléletmódot főleg a normativista rendszerelmélet és a kulturális szociológia képviseli a szociológiában. E két irányzatban a kulturális magyarázat nagyrészt eltérő felfogása alakult ki, ahogyan azt majd a harmadik fejezetben (1.2Aa), a kultúra szociológiai megközelítéseit tárgyalva látjuk. Mindkét felfogás azon a nézeten van, hogy alapvetően a kultúra határozza meg a társadalmi jelenségeket, azonban míg a normativista rendszerelmélet eleve feltételezi, hogy az értékek, a szabályok, az intézmények és a szerepek jelentése nyilvánvaló a cselekvő egyének számára, addig a kulturális szociológia a kultúra egyes alkotórészeinek a jelentését, illetve e jelentés értelmezését vagy megértését tekinti kutatása fő tárgyának.

A kulturális szociológia az értelmező módszert tekinti a szociológiai kutatás módszerének. Az értelmezés szabályszerűségeit a hermeneutikának nevezett ismeretelméleti felfogásban dolgozták ki, amely szó szerint a szövegértelmezés technikáját jelenti. (Gadamer 1984; Ricoeur 1994:43-62) Wilhelm Dilthey kulturális tanulmányai nyújtották a legjelentősebb filozófiai megalapozását a kultúra „kulturális szociológiai” elemzésének. (Alexander 1990:3-4; Alexander 1996:262-265) Dilthey szerint az úgynevezett szellemtudományok tárgya az emberek történelmi, társadalmi és lelki valósága, illetve mindaz, amire az emberek tevékenysége rányomja a bélyegét. (Dilthey 1974:75-77, 497-498, 537) Úgy is fogalmazhatunk, hogy az embert és a társadalmat kutató tudományok tárgya a kultúra, s az emberi és társadalmi jelenségeket kulturális szempontból kellene tanulmányozni. A szellemtudományi megismerés módszere – főleg a természettudományok területén alkalmazott pozitivisták módszerrel szemben – a megértés és értelmezés. (I.m.:504-505) A megértésben egyrészt fontos a vizsgált egyének motívumainak és gondolatainak a figyelembevétele, másrészt a megértés intencionális jellege. (Alexander 1990:3)

A funkcionális magyarázat a kulturális magyarázathoz kapcsolódóan, annak válfajaként alakult ki az úgynevezett társadalomtudományokban, eredetileg a kulturális antropológiában, és tulajdonképpen innen került át a szociológiaelméletbe.

- A *funkcionális magyarázat* a társadalmi jelenségeket az általuk betöltött funkcióval magyarázza. E szerint olyan cselekvések és jelenségek figyelhetők meg, amelyek hozzájárulnak az adott társadalomnak mint egésznek a rendezett működéséhez és fennmaradásához.

A funkcionalista felfogás szerint a társadalom fennmaradásához és egyensúlyának fenntartásához az adott társadalomban teljesülniük kell bizonyos funkcionális előfeltételeknek. Tehát egy adott jelenség azért jött létre és azért figyelhető meg a jelenben, mert megfelelően szolgálja a funkcionális előfeltételek teljesülését. (Homans 1967:65)

A normativista szemléletmódon belül a normativista rendszerelméletre a kulturális magyarázat mellett, és ezzel összefüggésben a funkcionális magyarázat jellemző. Ez a *kulturális-funkcionális magyarázat* a cselekvéseket közvetlenül a kulturális értékekből és szabályokból magyarázza, de a kulturális magyarázatra jellemző előfeltételezéseken túl egy további előfeltételezést is magában foglal. Nevezetesen azt, hogy egy adott társadalomban, társadalmi csoportban olyan kulturális értékek és szabályok alakulnak ki, illetve maradnak fenn, amelyek az adott társadalom, társadalmi csoport rendezett egységét és hatékony működését szolgálják.

A funkcionális magyarázat eleve feltételezi, hogy egy adott társadalmi jelenségnek pozitív funkciója van az adott társadalom, társadalmi csoport rendezett egységére és hatékony működésére vonatkozóan. Az ilyen értelemben vett funkcionális magyarázattól meg kell különböztetni a tágabban értelmezett *funkcionális elemzést*, amely nem feltétlenül foglalja magában az előbb említett előfeltételezést. Merton funkcionális elemzésében különbséget tesz a következmények között funkcionális nézőpontból. Meghatározása szerint – a funkciókat itt a társadalom egészére vonatkoztatva – a manifeszt funkciók a társadalom szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, amelyeket a társadalomban cselekvő egyének szándékosan hoztak létre és felismernek. A latens funkciók viszont a társadalom szilárdságát vagy rugalmasságát növelő olyan következmények, melyeket nem szándékosan hoztak létre és nem ismernek fel. A diszfunkciók azok a következmények, amelyek a szóban forgó társadalom szilárdságát vagy rugalmasságát kedvezőtlenül érintik. (Merton 1980:201)

A funkcionális magyarázat bírálói szerint ez a fajta magyarázat önmagában nem alkalmazható a társadalmi jelenségek elemzésében. Hechter szerint a funkcionális magyarázatot csak annyiban lehet fenntartani, amennyiben feltételezhetünk valamiféle analógiát a természetes kiválasztódási folyamattal. Azonban nincs okunk azt hinni, hogy a társadalmi jelenségek általában ki vannak téve a természetes kiválasztódás érvényesülésének. Tehát annak a mechanizmusnak a meghatározása nélkül, amelynek révén a funkcionális alkalmazkodás kifejlődik, a magyarázat nem használható fel hatékonyan a társadalmi jelenségek elemzésében. (Hechter 1987:24-25) Mások szerint a funkcionális magyarázat egyfajta kvázi-intencionális magyarázatnak is tekinthető, ahol egy adott funkció összefüggésben áll valamilyen céllal. Az ilyen jellegű összefüggésekre a negatív visszacsatolás elve révén gyakran oksági magyarázatot adhatunk. (Wright G. 1987:174-180)

Felfogásunk szerint a funkcionális magyarázat csupán bizonyos létezők és jelenségek történeti kialakulásának a magyarázatára használható. A funkcionális magyarázat segítségével bizonyos mértékben arra a kérdésre adhatunk választ, hogy hosszú távon miért alakulhatott ki, illetve miért maradhatott fenn egy adott létező vagy jelenség. Ezzel szemben a funkcionális magyarázat nem használható egy adott időpontban vagy viszonylag rövid időszakban a társadalmi jelenségek meghatározottságának a magyarázatára.

C) Az intencionális magyarázat

a) Az intencionális magyarázat sajátosságai

Fentebb (2.1Ab) említettük, hogy a szociológiában a pozitivizmus képviselői azon az állásponton vannak, amelyet módszertani monizmusnak is neveznek. A módszertani monizmus álláspontjával szemben megfogalmazott módszertani dualizmus álláspontja szerint lényegi különbség van a tudományos magyarázat szempontjából a természettudományok és a társadalomtudományok között, s a társadalmi jelenségek kutatásában a tudományos magyarázat sajátos típusára kell támaszkodnunk, s ez az intencionális magyarázat.

- Az *intencionális magyarázat* a társadalmi jelenségeket cselekvéseként értelmezi, s a cselekvéseket az egyének szándékaiból, illetve abból magyarázza, hogy e szándékokkal összefüggésben az egyének hogyan értelmezik vagy hogyan ismerik meg környezetüket.

Az intencionális magyarázat magában foglalja egyrészt az egyén szándékainak, s e szándékai megvalósításával összefüggő ismereteinek az elemzését, másrészt e lelki összetevők és az ezeknek megfelelő cselekvések közötti összefüggések elemzését. (Wright G. 1987:112-154; Lennon 1990:15-41) Az intencionális magyarázat kreativista változata főleg arra a kérdésre keresi a választ, hogy az egyének hogyan értelmezik környezetüket, és ez az értelmezés milyen cselekvésekre motiválja őket.

Egyes szerzők szerint az intencionális magyarázat egyfajta oksági magyarázatként is felfogható. Hempel és Oppenheim szerint nincs formális különbség az intencionális, illetve motivációs magyarázat és az oksági magyarázat között. Amennyiben a motivációs magyarázat megfelelően van megfogalmazva, eleget tesz az oksági magyarázattal szemben támasztott követelményeknek. (Hempel – Oppenheim 1999:117-118) Lennon szerint „...az intencionális magyarázat az oksági magyarázat alesete, nemcsak azért, mert lehetségesek olyan törvények, amelyek a szándékokat és a cselekvéseket összekapcsolják, hanem azért is, mert ezek a törvények eleget tesznek bármilyen további követelménynek, amelyet az oksági viszonnnyal szemben támasztunk.” (Lennon 1990:48). Más szerzők szerint az intencionális magyarázat nem tekinthető oksági magyarázatnak, mivel a szándék és a neki megfelelő cselekvés közötti kapcsolat logikai természetű, az oksági magyarázat viszont megkívánja az ok és az okozat logikai függetlenségét. Például Davidson azzal érvel, hogy azok a törvények, amelyek alátámasztanak az oksági kapcsolatot a szándék-állapotok és a cselekvések között, nem ezen állapotok szándékszerű leírásán, hanem a nekik megfelelő cselekvések fizikai természetű, illetve külső megjelenési formájuk szerinti leírásán nyugszanak. (Davidson 1980) Az is igaz viszont, hogy a szándék önmagában véve független az adott szándéknak megfelelő cselekvés megvalósításától. Wright ennek ellenére arra a következtetésre jut, hogy az intencionális magyarázat nem tekinthető oksági magyarázatnak, mivel a gyakorlati következtetések kiinduló állításai és következtetései között kölcsönös függés áll fenn. (Wright G. 1987:121-142)

Mi azt az értelmezést fogadjuk el, amely szerint az intencionális magyarázat nem tekinthető oksági magyarázatnak. Felfogásunk szerint az intencionális magyarázatot főleg azért nem tekinthetjük oksági magyarázatnak, mert a motívumok vagy szándékok nem tényszerű létezők, ezért a motívumok vagy szándékok eleve nem tekinthetők okoknak. Tehát az intencionális magyarázat eleve nem tehet eleget a logikai függetlenség követelményének.

- Az intencionális magyarázatnak eleget kell tennie a *tapasztalati függetlenség követelményének*, azaz az adott motívumot vagy szándékot meg kell tudnunk határozni attól függetlenül is, hogy tapasztaltuk volna a neki tulajdonított cselekvéseket vagy jelenségeket.

Az intencionális magyarázat közvetlenül az egyéni cselekvések magyarázata, felvetődik azonban a kérdés, hogy magában foglalhatja-e egy összetett társadalmi jelenség egészének a magyarázatát. Olyan értelemben bizonyára nem foglalhatja magában, amilyen értelemben ezt az intencionalizmusnak is nevezhető felfogás feltételezi, amely szerint egy adott társadalmi jelenség általában azért jön létre, mert valakinek ez szándékában állt. (Erről lásd: Orthmayr 1997) Azonban az intencionális magyarázatot is értelmezhetnénk tágabban, ahhoz hasonlóan, ahogyan Elster – korábban hivatkozott soraiban – az oksági magyarázatot értelmezte. Mi ebben az esetben is inkább megmaradunk az intencionális magyarázat szűkebb értelmezésénél, amely szerint ez a magyarázat az egyéni cselekvések magyarázatára szolgál, amelyet azonban általában ki kell egészíteni más természetű magyarázatokkal. Tehát a társadalmi jelenségek magyarázatában az intencionális magyarázatokat általában ki kell egészíteni olyan magyarázatokkal, amelyek egyrészt a cselekvések társadalmi környezet általi meghatározottságát, másrészt azt a mechanizmust képezik le, amelynek révén az egyének cselekvései viszonylag összetett társadalmi jelenséggé szerveződnek.

Az előbb említett mechanizmus révén a társadalmi jelenségek bizonyos vonatkozásokban esetleg megfelelnek, más vonatkozásokban nem az egyes egyének szándékainak. A viszonylag összetett társadalmi jelenségek esetében az egyéni cselekvéseknek – különböző közvetítések révén – olyan szerteágazó következményei is kialakulhatnak, amelyekre az egyes egyének egyáltalán nincsenek befolyással.

b) A szubjektív értelmezés és a racionális magyarázat

Az individualista szemléletmód képviselői az intencionális magyarázatot részesítik előnyben, ezen belül azonban egyrészt a kreativista, másrészt a racionalista szemléletmód képviselői a cselekvések igen eltérő közvetlen meghatározó tényezőit, és ezeken belül igen eltérő motívumait feltételezik. A következőkben egyrészt a kreativista szemléletmódra jellemző, másrészt a racionalista szemléletmódra jellemző intencionális magyarázattal foglalkozunk.

- A kreativista szemléletmód képviselői a szubjektív értelmezésre, a racionalista szemléletmód képviselői viszont a racionális döntés elemzésére helyezik a hangsúlyt a társadalmi jelenségek intencionális magyarázatában.

A kreativista szemléletmód tárgyalásánál (1.3Ba) már utaltunk arra, hogy e felfogásban a társadalmi környezet lényegében véve jelképi természetű, és ezt a környezetet maguk a cselekvő egyének alakítják ki, egy közös értelmezési folyamatban. A társadalmi valóság kialakítása előfeltételezi az egyének részéről a megértésre és az egyetértés kialakítására irányuló motívumokat. Az együttesen kialakított jelképi környezet azonban e felfogás szerint nem képez maradandó kultúrát, csupán időlegesen, az adott szituációkban létezik.

A kreativista szemléletmód képviselői szerint a társadalmi jelenségek természetének megfelelő tudományos magyarázat a szubjektív értelmezés. Itt nem a kulturális magyarázat tárgyalásánál (2.1B) említett szimbolikus értelmezésről van szó, amely a kultúrában található kollektív jelentéseket hangsúlyozza. A szubjektív értelmezés esetében az egyének saját magukra vonatkoztatva értelmezik környezetüket. Az alábbiakban csak nagyon röviden mutatunk rá a szubjektív értelmezés sajátosságaira, ezzel a kérdéssel majd kissé bővebben foglalkozunk a második fejezetben (3.1Aa; 4.1Aa).

Winch a társadalomtudományok nézőpontjából hangsúlyozta azt a felfogást, amely szerint a társadalmi jelenségek magyarázatának módszerei elvileg különböznek a természettudományos magyarázat módszereitől. Felfogása szerint a társadalomkutatónak a társadalmi jelenségek, illetve e jelenségeket felépítő cselekvések jelentését kell megértenie. Ez úgy érhető el, ha a

társadalmi jelenségek leírása és magyarázata során a kutató ugyanazt a fogalmi keretet alkalmazza, melyet a cselekvők is alkalmaznak mindennapi cselekvéseik során. (Winch 1988)

Schütz fenomenológiai felfogása szerint a társadalomtudományoknak a társadalmi cselekvések és a társadalmi valóság köznap gondolkodásnak megfelelő értelmezésével kell foglalkoznia. A társadalomtudományi elemzés szükségképpen a szubjektív nézőpontra támaszkodik, nevezetesen a cselekvésnek és környezetének a cselekvő fejével történő értelmezésére. Az említett szerző nem tagadja azonban, hogy elvont fogalmi sémák jó szolgálatot tehetnek a társadalmi valóság megismerésében. A szubjektív értelmezés szükségessége csupán azt jelenti, hogy mindig módunkban áll hivatkozni a társadalmi világban élő szubjektumok cselekvéseire és értelmezéseire. (Schütz 1984:213-214) Azok az értelmezési sémák, amelyekben az egyének a társadalmi világot rendezik, szükségképpen mások, mint amelyeket a társadalomtudós alkalmaz. A társadalmi világgal foglalkozó minden tudománynak az a célja, hogy a szubjektív jelentés-összefüggésekből objektív jelentés-összefüggéseket teremtsen. (I.m.:163)

Schütz szerint a szubjektív értelmezésre támaszkodva is meg lehet alkotni a társadalmi világ egy szelvényének modelljét úgy, hogy tipikus emberi cselekvésekből és kölcsönhatásokból tevődjk össze. Majd elemezni lehet a tipikus cselekvéseket és kölcsönhatásokat arra nézve, hogy mit jelentenek azon cselekvők személyi típusai számára, akik vélelmezhetően megvalósítják vagy megvalósították azokat. (Schütz 1984:214-215) Az emberi cselekvés tudományos modelljének minden egyes elemét úgy kell megalkotni, hogy e modellnek megfelelő valóságos cselekvések éppoly érthetőek legyenek a mindennapi élet köznap értelmezése jegyében is. E követelmény betartása szavatolja, hogy a társadalomkutató konstrukciói összhangban legyenek a társadalmi valóság köznap tapasztalásából fakadó konstrukciókkal. (I.m.:224)

Douglas fenomenológiai felfogása szerint a társadalmi jelenségek szociológiai kutatása szükségképpen a mindennapi élet köznap megértésével indul és végződik. A szociológiai kutatásban valamilyen módon arra kell támaszkodnunk, ahogyan a közvetlen megfigyelés útján mi magunk megértjük a mindennapi életet, mindvégig felhasználva saját köznap értelmezéseinket, amelyek a mindennapi életben való közvetlen részvételünkből fakarnak. (Douglas 1970B:3-4; ford. 1984:357-358) Az emberi cselekvések és a társadalmi jelenségek tudományos értelmezésének azzal kell kezdődnie és arra kell épülnie, hogy megértjük azoknak a mindennapi életét, akik a cselekvéseket végrehajtják. (I.m.:11; ford.: 378-368)

Mint kutatóknak ahelyett, hogy tudományos módszereink határoznák meg a mindennapi élet iránti beállítottságunkat, engednünk kell, hogy természetes beállítottságunk határozza meg módszereinket. A természetes beállítottság alapján úgy tekintjük magától értetődőnek a világot, ahogyan a mindennapi életüket élő emberek tapasztalják, és ahogyan a mindennapi életben mi is tapasztaljuk. Majd az elméleti beállítottságra helyezkedve a fenomenológiai felfüggesztés révén felülvizsgáljuk a természetes beállítottságban magától értetődőnek vett tapasztalatainkat. (Douglas 1970B:13-15; ford. 1984:370-374)

Douglas szerint a tudományos tudás alapjául is annak közvetlen hasznossága szolgál. A tudományos tudás az emberi célokra nyugszik azokban a szituációkban, amelyekben a mindennapi életben találjuk magunkat. A tudás „objektivitásának” alapvető célja a tudást hasznossá tenni. Az alapvető ismertető jegy, amelynek segítségével a köznap és a tudományos tudás hasznossága megítélhető, a tudás másokkal való megoszthatósága, közös természete. A tudományos tudás nagyobb megoszthatósága annak révén érhető el, hogy a konkrét jelenségekre vonatkozó tudást egyre inkább függetleníjük azoktól a szituációktól, amelyekben megismerték. (Douglas 1970B:26-28) Mindig azzal kell kezdenünk, hogy miként értelmezik az egyének a szituációjukat, de ahogy mindjobban megértjük ezt, már arra kell

törekednünk, hogy meghaladjuk az egyéni értődéseket, és szituációfeletti, objektív tudásra tegyünk szert. (I.m.:43-44; ford. 1984: 401)

A fenti felfogásokhoz hasonlóan Blumer szimbolikus interakcionista felfogása szerint ha a kutató meg akarja érteni az emberek cselekvéseit, úgy kell értelmeznie környezetük tárgyait, ahogyan ők értelmezik azokat. A tárgyilagos külső megfigyelő szemszögéből nézve nem ismerhető meg a társadalmi élet. Be kell helyeznünk magunkat az egyén vagy a csoport helyzetébe, fel kell vennünk a szerepét. (Blumer 1969:50-51)

A racionalista szemléletmód tárgyalásánál (1.3Bb) láttuk, hogy e felfogásban a társadalmi környezet tényszerű, és az egyének a tényszerű környezethez racionálisan alkalmazkodva cselekszenek. Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel.

Az racionalista szemléletmód szerint az egyéni társadalmi cselekvések motívumai a szimbolista szemléletmód által feltételezett motívumokhoz képest más természetűek. Az előbbi szerint az egyének a megvalósítható cselekvési alternatívák halmazából ésszerűen választanak, cselekvéseik várható hasznának maximalizálását szemmel tartva. A racionalista elméletek nem foglalkoznak a szubjektív értelmezés szempontjából azzal a kérdéssel, hogy az alternatívák, és az alternatívákkal összefüggésben bizonyos környezeti tényezők jelentősége miben rejlik a cselekvő egyének számára. Eleve feltételeznek bizonyos alternatívákat, amelyek bizonyos, de elvileg tisztázatlan értelemben jelentősek az egyének számára. Ilyen szempontból az intencionális magyarázat annak elemzését jelenti, hogy az egyének hogyan ismerik meg és hogyan értékelik az alternatívákat, és hogyan választják ki a maximális vagy optimális alternatívát, amelynek megvalósítására cselekvéseik irányulnak.

Bár a racionalista szemléletmód a kreativisták szemléletmódhoz hasonlóan az intencionális magyarázatot részesíti előnyben, azzal a feltételezésével viszonylag mégis közel áll a pozitívizmushoz, hogy az egyének racionálisan alkalmazkodnak a környezetükhöz. Ez a racionális alkalmazkodás ugyanis elvileg teret enged annak, hogy a tényszerű környezeti tényezők természetüknek megfelelően hassanak az egyének cselekvéseire, s ezáltal általában a társadalmi jelenségekre.

2.2. A szociológiai elméletek jellege és szerkezete

A) A magyarázat jellege és érvényessége

a) A deduktív és az induktív magyarázat

A szociológiai szemléletmód típusainak áttekintésénél (1.2; 1.3) láthattuk, hogy igen különböző, és egymásnak nagyrészt ellentmondó szemléletmódok és irányzatok alakultak ki a szociológiaelméletben. Ugyanakkor egy adott szemléletmód képviselői gyakran megkérdőjelezik más szemléletmódok érvényességét, és fordítva. Ez felveti azt a kérdést, hogy a társadalomtudományi magyarázatok egyáltalán milyen szoros összefüggések megfogalmazására képesek, s milyen megbízhatósággal képesek előre jelezni a társadalmi jelenségeket.

A tudományelméletben kialakult megkülönböztetésnek megfelelően különbséget tehetünk a deduktív magyarázatok, illetve a deduktív magyarázatokat tartalmazó deduktív elmélet, és az induktív magyarázatok, illetve az induktív magyarázatokat tartalmazó induktív elmélet között.

- A *deduktív elmélet* bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből logikailag következetesen levezetett fogalmakból és összefüggésekből épül fel. Az *induktív elmélet* tapasztalati ismeretek általánosítása útján alkotott fogalmakból, és e fogalmak közötti, szintén tapasztalati ismeretekből általánosított összefüggésekből épül fel.

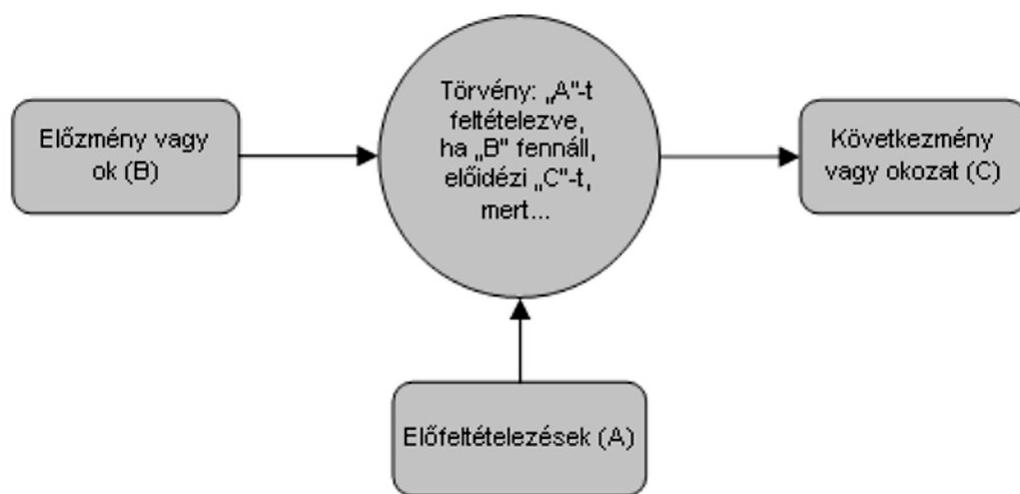
A tudományelméleti irodalomban egyes szerzők deduktív-nomologikus magyarázatoknak nevezik a szükségszerű összefüggéseket tartalmazó magyarázatokat, és induktív-probabilisztikus magyarázatoknak a valószínűségi összefüggéseket tartalmazó magyarázatokat. A szükségszerű összefüggéseket tartalmazó, *deduktív magyarázatokban* az előzmények és a törvények ismeretében elvileg teljes bizonyossággal előre jelezhetjük a magyarázat tárgyát képező következményt, mivel az logikailag levezethető az előbbiekből. Amennyiben az adott társadalmi jelenség már megfigyelhető, a deduktív magyarázat megmondja, hogy bekövetkezése miért volt szükségszerű. A valószínűségi összefüggéseket tartalmazó, *induktív magyarázatokban* az előzmények és a szabályszerűségek ismeretében csupán bizonyos valószínűséggel jelezhetjük előre a kérdéses jelenséget. Illetőleg a valószínűségi magyarázatok megmondják, hogy az adott társadalmi jelenség bekövetkezése miért volt valószínű vagy várható. Az ilyen magyarázatban feltételezzük, hogy olyan tényezők is szerepet játszanak az adott jelenség meghatározásában, amelyek a magyarázatunkban nem szerepelnek. (Wartofsky 1977:222-224; Hársing 1981:119-125; Stegmüller 1987:17; Wright G. 1987:52-53; Popper 1989:131-134)

A szociológiaelmélet művelői körében különböző felfogásokkal találkozhatunk abból a szempontból, hogy lehetséges-e deduktív természetű általános szociológiai elmélet, vagy a szociológiai elméletek eleve csak induktív természetűek lehetnek. Például Homans szerint a természettudományokhoz képest a társadalomtudományok tételei és magyarázatai tartalmilag természetesen különbözőek, de az elméleti tételekkel és magyarázatokkal szemben támasztott követelmények ugyanazok. (Homans 1967:28) Felfogása szerint mint minden elmélet, elvileg a szociológiai elmélet is deduktív rendszer, egyes tételei mint magyarázandók (*explicandum*) levezethetők általánosabb tételekből az adott feltételek között. A legáltalánosabb tételek viszont olyan előfeltételezések, amelyek nem vezethetők le további tételekből. (I.m.:25-26) Ezzel szemben a társadalomkutatók egy része szerint a deduktív magyarázatok nem alkalmazhatóak a társadalmi jelenségek elemzésében. E felfogás szerint a társadalomban nincsenek általános törvények, és a társadalmi jelenségek okságilag nem magyarázhatók, mivel az emberek döntéseikben önállóak, akaratuk szerint vetik alá magukat meghatározott környezeti feltételek hatásainak, és nem rendelkeznek teljes tudással e feltételekről. (Giddens 1984:XXXII; Wallace 1988:28-30)

- Felfogásunk szerint egy fejlett társadalomelmélet logikailag következetesen felépített, tehát deduktív természetű, és szükségszerű összefüggéseket tartalmaz. A deduktív elméletek szükségszerű összefüggései azonban a valóságban csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek, amennyiben az adott elmélet előfeltételezései a valóságban nem teljesülnek.

Egy logikailag szorosan felépített, logikailag zárt elmélet deduktív természetű, azaz az előzetes állításokból logikailag levezethető, szükségszerű összefüggéseket tartalmazó tételekből épül fel. Úgy gondoljuk, hogy a szociológiai elméletekkel szemben is támaszthatjuk ezt az igényt. A szociológiai elméletekben azonban többnyire olyan összefüggésekkel találkozhatunk, amelyek inkább valószínűségi összefüggéseknek tekinthető szabályszerűségeket, mint törvényeket tartalmaznak. A szociológiai elméletek logikailag általában meglehetősen hézagosak, s a tapasztalati példákra történő gyakori hivatkozások nem csupán ezen elméletek megértését hivatottak szolgálni, hanem nagyrészt a logikai hézagok áthidalását.

Mi a deduktív és az induktív magyarázat összeegyeztethetőségét hangsúlyozzuk. A deduktív magyarázathoz ugyanis bizonyos esetben levezethetünk egy valószínűségi magyarázatot, illetve fordítva, a valószínűségi magyarázatot visszavezethetjük deduktív magyarázatra. Wright szerint ezt abban az esetben tehetjük meg, amikor a deduktív magyarázat alapjául szolgáló tényállásokat kiegészítjük olyan tényállásokkal, amelyek alakulásáról nincs többletinformációnk. (Wright G. 1987:53-54) Bizonyos értelemben a deduktív természetű elméletek esetében is erről van szó. Különbséget tehetünk ugyanis egy adott elmélet előfeltételezései, és az elmélet szerves részét képező, származtatott tételei között, ahogyan azt majd később (2.2Ba) látjuk. Az utóbbiak az elmélet előzetes tételeiből levezethetők. Az előfeltételezések viszont az adott elméleten belül nem igazolhatók, és nincs olyan elmélet, amelynek ne lennének – kimondva vagy csupán hallgatólagosan – előfeltételezései. Az előfeltételezések tehát olyan tényállásokra vonatkoznak, amelyek tényleges alakulásáról az adott elmélet nem mond semmit, e tényállásokat az elmélet eleve előírja. A valóságban azonban az előfeltételezések általában csak többé vagy kevésbé teljesülnek.

1.9. ábra: A deduktív magyarázat sémája

A fentiekből bizonyos következtetést vonhatunk le egy adott elmélet magyarázatainak természetére, majd érvényességére vonatkozóan. A deduktív magyarázatban általános törvény kapcsol össze két egyedi állítást, ahogyan azt a 1.9. ábrán szemléltetjük. Ha tehát „B” előzmény fennáll, ez a törvénynek megfelelően szükségszerűen magával vonja „C” következmény fennállását. A törvénynek azonban csupán meghatározott „A” előfeltételezések teljesülése esetén kell érvényesnek lennie. Amennyiben a valóságban azok a körülmények, amelyekre az előfeltételezések vonatkoznak, tetszőlegesen alakulnak, e körülmények bizonytalansági tényezőkként játszanak közre a következmények előidézésében. Azaz a deduktív magyarázat szerinti szükségszerű összefüggések valójában valószínűségi összefüggésekként fognak érvényesülni.

- Deduktív magyarázat, illetve deduktív elmélet csupán bizonyos előfeltételezések kikötése esetén lehetséges. Ha azok a tényezők, amelyekre az előfeltételezések vonatkoznak, valójában tetszőlegesen alakulnak, s ezt a magyarázatban figyelembe vesszük, a deduktív magyarázat induktív magyarázattá alakulhat át.

Például egyes elméletek előfeltételezik, hogy az egyének racionális lények, és teljes tudással rendelkeznek a számukra releváns körülményekről, s ez alapján bizonyos törvényeket fogalmaznak meg arra nézve, hogy meghatározott körülmények fennállása esetén az egyénektől milyen magatartás várható el, s ez milyen következményekkel jár az adott társadalmi jelenség

egészének alakulására. Az egyének azonban nyilvánvalóan nem tisztán racionálisak, és nagyrészt elégtelen tudással rendelkeznek társadalmi környezetükről. Ezek a törvények tehát – már amennyiben önmagukban véve helytállóak – a valóságban csupán bizonyos valószínűséggel érvényesülhetnek.

b) A szociológiai elméletek érvényessége

A fentiek alapján különbséget tehetünk egy elmélet elvi és tapasztalati érvényessége között. Az elmélet tapasztalati érvényességéről akkor van értelme beszélni, ha elvileg érvényes. Ha ugyanis elvileg sem érvényes, tapasztalatilag sem lehet érvényes, bár természetesen nem kizárt, hogy a tapasztalat véletlenszerűen megfelel az elméletnek.

- Egy elmélet *elvi érvényessége* azt jelenti, hogy az előfeltételezések teljesülése esetén összefüggései várhatóan tapasztalatilag is teljesülnek. A *tapasztalati érvényesség* vizsgálata annak megállapítását jelenti, hogy mennyiben teljesülnek az előfeltételezések.

Egy elmélet elvi érvényességét úgy vizsgálhatjuk meg, hogy adottaknak vesszük előfeltételezéseit. Egyrészt logikailag ellenőrizzük tételeinek helyességét, ellentmondás-mentességét. Másrészt olyan tapasztalati ellenőrzésnek vetjük alá, ahol teljesülnek az elmélet előfeltételezései. Amennyiben az adott elméletet elvileg érvényesnek találjuk, a tapasztalati érvényesség vizsgálata azt jelenti, hogy kimutatjuk, mennyiben teljesülnek az adott elmélet előfeltételezései. Ezáltal gyakran nem olyan következtetésre juthatunk, hogy az adott elmélet egyáltalán érvényes vagy nem érvényes, hanem tapasztalati érvényességi körének a körülhatárolásához.

Amennyiben eddigi gondolatmenetünk helytálló, ha egy elmélet egy adott területen tapasztalatilag nem érvényes, ez önmagában nem kérdőjelezi meg elvi érvényességét. Amennyiben ugyanis az elmélet előfeltételezései az adott területen nem teljesülnek, az adott elméletnek tapasztalatilag nem is kell érvényesnek lennie. Ha az adott elmélet egy adott területen tapasztalatilag nem bizonyul érvényesnek, egy másik területen érvényes lehet tapasztalatilag is. Egy elmélet elvileg akkor is érvényes lehet, ha igen szűk az a terület, ahol teljesülnek előfeltételezései, tehát ahol tapasztalatilag is érvényes. Az ilyen elmélet azonban bár elvileg igaz, de gyakorlatilag általában kevésbé hatékony elmélet.⁷

Mi következik mindezekből a szociológiaelméletben kialakult különböző szemléletmódok érvényességére nézve? Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy a szociológiai elméletek gyakran nem választják külön a csupán előfeltételezéseknek tekinthető tételeiket és azokat a tételeiket, amelyek az elmélet előzetes állításaiból levezethetők. Azok a tételek azonban, amelyek mintegy kiindulópontul szolgálnak a különböző szemléletmódok számára, s amelyek ugyanakkor leginkább céltáblái az adott szemléletmódok bírálói számára, általában csupán előfeltételezéseknek tekinthetők.

- A különböző szemléletmódokra irányuló bírálatok általában az előfeltételezéseket kérdőjelezi meg, s ez alapján vonják kétségbe az adott szemléletmód érvényességét. Az előfeltételezések teljesülése vagy nem teljesülése azonban önmagában nem érinti az elméletek elvi érvényességét.

Így például csupán előfeltételezésnek tekinthetjük a strukturalista szemléletmód esetében azt, hogy az egyének mintegy mechanikusan alkalmazkodnak a környezeti feltételekhez, a nor-

⁷ Egy elmélet elvileg lehet érvényes akkor is, ha előfeltételezései az adott időpontban sehol sem teljesülnek, azaz tapasztalatilag egyáltalán nem érvényes. S az ilyen elmélet hosszabb távon igen hasznos is lehet, amennyiben előfeltételezései idővel várhatóan teljesülni fognak.

mativista szemléletmód esetében azt, hogy az egyének cselekvéseit a szocializáció során elsajátított értékek és normák határozzák meg, a racionalista szemléletmód esetében azt, hogy az egyének racionálisan alkalmazkodnak a környezeti feltételekhez, és a haszon maximalizálására törekszenek. Ezeknek a tételeknek az igazolását ugyanis egyik elméleten belül sem találhatjuk meg.

Amennyiben azonban ezeket az állításokat csupán előfeltételezéseknek tekintjük, az adott elméletek elvi érvényessége nem kérdőjelezhető meg annak kimutatásával, hogy ezek az állítások a valóságban nem állják meg a helyüket. Azaz, a strukturalista elméletek elvileg nem kérdőjelezhetők meg oly módon, hogy az egyének szabad akaratára hivatkozunk, a normativista elméleteket sem lehet elvileg megkérdőjelezni annak hangsúlyozásával, hogy az egyének nem mindig vagy többnyire nem a szabályokhoz igazodnak, s a racionalista elméletek érvényességét sem lehet kétségbe vonni annak kimutatásával, hogy az egyének nem racionálisak. Mint említettük, ezen elméletek elvi érvényességének vizsgálatában eleve adottaknak kell vennünk, hogy előfeltételezéseik teljesülnek. Más kérdés, hogy a fenti példaként említett kritikai észrevételek érintik a szóban forgó elméletek tapasztalati érvényességét. Ebben az esetben azonban már nem az a kérdés, hogy az adott elmélet elvileg érvényes vagy nem, hanem az, hogy a valóság milyen területein és mennyiben állnak fenn az előfeltételezésekben meghatározott tényezők, illetve körülmények.

A fenti alapon a különböző előfeltételezésekkel élő különböző szemléletmódokat képviselő elméletek részbeni összeegyeztetésére van lehetőség. Egyrészt azért, hogy megvizsgáljuk, előfeltételezéseik milyen körülmények között mennyiben teljesülnek. Azaz, az egyes szemléletmódokat nem teljes mértékben elvetjük vagy elfogadjuk, hanem kimutatjuk, hogy milyen területen tekinthetők tapasztalatilag is érvényeseknek. Másrészt azért, hogy feloldjuk az egyes elméletek előfeltételezéseit, s így módon az adott elméletet összekapcsolhatjuk más olyan elméletekkel, amelyek éppen az előfeltételezésekben szereplő tényállások alakulására adnak magyarázatot.

B) A szociológiai fogalmak és összefüggések

a) A szociológiai elmélet rendszeres része

Elvileg megkülönböztethetjük egy elmélet rendszeres és rendszertelen részét, bár lehet egy adott elmélet teljes mértékben rendszeres, vagy – az elmélet fogalmát tágabban értelmezve – beszélhetünk teljes mértékben rendszertelen elméletről is. Az elmélet rendszeres része alapfogalmakra és előfeltételezésekre épülő deduktív elméleti rendszer. A tudományelméleti irodalomban egy elmélet alapfogalmainak azokat a kifejezett formában meghatározatlan, vagy ellentmondásosan meghatározott fogalmakat nevezik, amelyekből kifejezett meghatározások révén a további fogalmak származnak.

Úgy tűnik, hogy célszerű különbséget tenni egy adott elméletben felhasznált fogalmak három típusa, a közhasználatú fogalmak, az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak között. Egyrészt tehát megkülönböztethetjük a *közhasználatú fogalmakat*, amelyek részben a köznyelvből, részben más tudományok területéről származnak, és amelyeket az adott elméletben magától értetődően használnak. Másrészt megkülönböztethetjük a szűkebb értelemben vett alapfogalmakat, amelyek bár nagyrészt meghatározatlanok, de elég világosan meghatározottak ahhoz, hogy az adott elmélet rendszeres részének az alapját képezzék.

- Egy elmélet *alapfogalmainak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyek az adott elméleten belül kifejezett formában nagyrészt meghatározatlanok, és amelyekből kifejezett meghatározások révén a további fogalmak származnak.

Egyes elméletekben az alapfogalmak nehezen fedezhetők fel az adott elméletben felhasznált köznyelvi, illetve más tudományok területéről átvett fogalmak között. Felfogásunk szerint azonban a következetes elméletalkotás igényli a jelentős alapfogalmak kifejezett meghatározását, illetve e fogalmak jelentésének a körvonalazását. Az alapfogalmak tehát lehetnek kifejezett formában is meghatározottak, de meghatározásuk logikai szempontból csak ellentmondásos lehet. Ugyanis nem állnak, vagy csak részben állnak rendelkezésre eleve ismertnek feltételezhető olyan fogalmak, amelyek felhasználásával az adott fogalmak kifejezett formában egyértelműen meghatározhatók lennének. Az alapfogalmak értelmezésében nagyrészt a köznapi tapasztalatra, a megérzésre, vagy más tudományterületek elméleteire támaszkodhatunk.

A fentiek szerint nem képzelhető el olyan elmélet, amely ne olyan alapfogalmakra épülne, amelyek logikailag következetesen nagyrészt meghatározatlanok. Természetesen elképzelhető, hogy egy elmélet alapfogalmai az elemzésnek egy másik szintjén, egy másik tudományon belül logikailag is kielégítően meghatározottak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az előbbi elméletnek nincsenek nagyrészt meghatározatlan, illetve logikailag ellentmondásosan meghatározott alapfogalmai. Hanem azt jelenti, hogy a másik tudományterület alapfogalmai egyben az előbbi elmélet alapfogalmai is képezik.

Az alapfogalmakban eleve benne rejlő félreértések lehetőség szerinti kiküszöbölése érdekében az elméletekben egyrészt lehetőleg egyértelműen meg kell jelölni, és lehetőség szerint kifejezett formában is meg kell határozni, illetve körül kell írni a jelentős alapfogalmakat. Másrészt, e fogalmakat lehetőleg olyan természetű létezőkre kell korlátoznia, amelyek az elemzésnek az adott szintjén elemi alkotórészeknek tekinthetők. Tehát felfogásunk szerint egy elmélet az alapfogalmak vonatkozásban annál következetesebb lehet, alapfogalmai minél kevésbé homályosak, és minél elemibb alkotórészekre vonatkoznak. A másik oldalról megfogalmazva, egy elmélet annál kevésbé lehet következetes, alapfogalmai minél homályosabbak, és minél összetettebb alkotórészekre vonatkoznak. Descartes írta még a XVII. században: „... olyan rendet kövessek gondolkodásomban, hogy a legegyszerűbb és legkönnyebben megismerhető tárgyakkal kezdem, s csak lassan, fokozatosan emelkedem fel az összetettebbek ismeretéhez; és még azok között is feltételezek bizonyos rendet, amelyek nem magától értetődően következnek egymás után.” (Descartes 1980:177)

- *Rendszeres fogalmaknak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyeket az adott elméletben az alapfogalmak, illetve az alapfogalmak és más rendszeres fogalmak felhasználásával logikailag következetesen határoztak meg.

A rendszeres fogalmak végső soron az alapfogalmakból származtatva, más fogalmak segítségével kifejezetten meghatározottak. Ezt a meghatározást enyhíthetjük, és esetleg rendszeres fogalmaknak nevezhetjük az olyan fogalmakat is, amelyek az adott elméletben csak hallgatólagosan meghatározottak, de hallgatólagos jelentésükkel összhangban, és ugyanakkor a fenti meghatározásnak megfelelően kifejezett formában is meghatározhatók lennének.

A fogalmak fentiekben megkülönböztetett típusai az egyes elméletek esetében általában nem különböztethetők meg egyértelműen egymástól. A közhasználatú fogalmak, az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak között gyakran nincs éles határ. Többnyire a tulajdonképpen rendszeres fogalmak meghatározása során sem nélkülözhetjük az olyan közhasználatú kifejezéseket, illetve fogalmakat, amelyek bizonyos mértékben homályosak. Vagy törekedhetünk arra, hogy az alapfogalmakat is egyre világosabban meghatározzuk, azaz egyre inkább rendszeres fogalmakká tegyük, és újabb alapfogalmakat emeljünk ki a közhasználatú fogalmak köréből.

Egyes elméletek legfőbb fogalmai is vagy nagyrészt közhasználatú fogalmak, vagy alapfogalomszerűek, mivel logikailag meghatározatlanok, illetve ellentmondásosan meghatározottak. A szociológiában viszonylag gyakran találkozhatunk ilyen elméletekkel, illetve elméleteknek nevezett elképzelésekkel. Ezek az elképzelések viszonylag távol állnak a rendszeres elmélettől, mégis széles körben használatosak, mivel egyrészt az elméleti igényesség látszatát keltik, de viszonylag tág teret hagynak arra, hogy felhasználásuk során fogalmaikat és összefüggéseiket a mindenkori tapasztalati valósághoz igazítsák. Másrészt az ilyen elképzelések vagy elméletek is hozzájárulhatnak a valóság megismeréséhez, és általában véve kikerülhetetlen állomásait képezik az empirikus valóság rendszeres elméleti általánosításának.

Az elmélet összefüggései a fogalmakkal jelölt létezők között feltételezett, az adott létezők együttjárására, vagy az egyik létező másik létező általi meghatározottságára vonatkozó összefüggések. Különbséget tehetünk az összefüggések két fő típusa, az előfeltételezések és a következetes összefüggések között.

- Az *előfeltételezések* olyan összefüggések, amelyek az adott elmélet keretei között nem igazolhatók, más összefüggésekből nem vezethetők le. A *következetes összefüggések* a rendszeres fogalmak közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetőek.

Az előfeltételezések előzetes elvonatkoztatások. Bizonyos elvonatkoztatások a szociológiai elmélet számára nélkülözhetetlenek, mivel az emberi élet valósága egymáshoz képest különböző elemekből áll, elméletileg tehát körül kell határolnunk a valóságnak azt a részét, amelyre azonos fogalmak és összefüggések vonatkoznak, s amelyhez csupán elvonatkoztatások útján juthatunk. (Vö.: Lukács 1985:368-371) A tudományelméletben ezt a műveletet idealizációnak is nevezik, s ennek révén kapjuk a valóság idealizált, illetve ideáltipikus képét.

Az előfeltételezések (premisszák) tehát olyan összefüggések, amelyek az adott elmélet keretei között nem igazolhatók. Hans Albertet idézi Boudon: Bármilyen elmélet olyan alapelveken nyugszik, amelyek igazként kezeltek, habár megalapozatlanok, vagy amelyek más alapelveken nyugszanak, és ezek az alapelvek még további alapelveken a végtelenségig, vagy következményei által megalapozottak, körben forgó módon. (Boudon 2001:22) Az alapfogalmak közötti összefüggések, illetve az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak közötti összefüggések eleve csak előfeltételezések lehetnek. A levezetett vagy következetes összefüggések (teorémák) a rendszeres fogalmak, illetve a rendszeres fogalmakkal jelölt létezők közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetőek.

- *Rendszeres elméletnek* vagy egy *elmélet rendszeres részének* az elmélet rendszeres fogalmait és következetes összefüggéseit nevezzük, amelyek az elmélet alapfogalmain és előfeltételezésein alapulnak.

Felfogásunk szerint tehát egy következetesen felépített, logikailag egységes elmélet deduktív természetű. (Popper 1976:294) Ez a fogalmakra vonatkozóan azt jelenti, hogy fogalmai az alapfogalmaktól eltekintve olyan rendszeres fogalmak, amelyek végső soron az alapfogalmakból származtatva, más fogalmak segítségével kifejezetten meghatározottak. Összefüggései viszont a rendszeres fogalmak közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetőek.

b) Az elmélet rendszertelen része, elvont és empirikus szintje

A tágabb értelemben vett elmélet azonban magában foglalhat olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek a fentebb említett követelményeknek nem tesznek eleget. Az alábbiakban egyrészt a tágabban értelmezett elmélet rendszertelen részével foglalkozunk, másrészt azzal a kérdéssel, hogy az elmélet elvont és empirikus szintjének a megkülönböztetésével esetleg hogyan rendszerezhető az elmélet eredetileg rendszertelen része is.

Ahhoz hasonlóan, ahogyan egy fényszóró világosan láthatóvá tesz egy foltot a sötétségben vagy homályban, minden rendszeres elmélet csupán a valóságnak egy kisebb vagy nagyobb szeletét világítja meg, és a valóság sok olyan vonatkozását is homályban hagyja, amelyről vannak ismereteink. Az, hogy mi van az adott világos folton kívül, nem látszik világosan mindaddig, amíg el nem mozdítjuk a fényszórót, de amint elmozdítjuk, már a valóság előbb megvilágított foltját nem látjuk világosan. Tehát általában vannak ismereteink a valóságnak arról a részéről is, amelyet a rendszeres elmélet nem világít meg, de ezek az ismeretek következetesen nem kapcsolódnak a rendszeres elmélethez. (Parsons 1949:16) Parsons maradvány-kategóriáknak nevezi azokat a fogalmakat, amelyek az elméleti sötétségre vagy homályosságra vonatkoznak. A maradvány-kategóriák olyan létezőkre, illetve jelenségekre vonatkoznak, amelyek empirikusan ismertek, többé vagy kevésbé megfelelően leírtak, de nem illeszkednek az adott elmélet rendszeres fogalmaihoz. Az ilyen létezőkkel, jelenségekkel kapcsolatban az elmélet rendszeres részében, logikailag következetesen csak negatív állításokat lehet megfogalmazni, azaz hogy valami nem ez vagy nem az, nem ilyen vagy nem olyan. (I.m.:17-18) Mi idegen fogalmaknak nevezzük a Parsons által maradvány-kategóriáknak nevezett fogalmakat.

- *Idegen fogalmaknak* az alapfogalmaktól eltekintve azokat a fogalmakat nevezzük, amelyeket az adott elméletben logikailag következetesen nem határoztak meg. Az *elmélet rendszertelen része* idegen fogalmakból, és ilyen fogalmak felhasználásával megfogalmazott *következtelen összefüggésekből* áll.

Bizonyos alapfogalmak és előfeltételezések elfogadása kizárja azt, hogy következetesen figyelembe vegyünk más alapfogalmakhoz és előfeltételezésekhez kapcsolódó fogalmakat és összefüggéseket. Az elméletalkotók azonban gyakran elégedetlenek elméletük viszonylag rendszeres részének magyarázó erejével. Ezért elméletükbe szeretnének bevonni olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek más elméletekben jelentős szerepet játszanak, de közben hűek szeretnének maradni saját elméletükhöz is. Így a maradvány-kategóriák, illetve az általunk úgynevezett idegen fogalmak gyakran nem csupán hallgatólagosan vannak jelen az elméletekben, hanem kifejezetten meghatározottak. Az így bevont fogalmak azonban kívül esnek az elmélet rendszeres részén. Parsons szerint a legbiztosabb jele annak, hogy egy elmélet logikailag következtelenné, rendszertelenné válik, a maradvány-kategóriák iránti élénk érdeklődés. Azonban az elméletek fejlődése is nagyrészt abból áll, hogy a maradvány-kategóriákból világos, pozitíve meghatározott fogalmakat alakítanak ki, de minden maradvány-kategória, illetve idegen fogalom kiküszöbölése az elméletekből nem lehetséges. (Parsons 1949:18-19)

Alexander a fentiekhez hasonlóan értelmezi a maradvány-kategória fogalmát. Felfogása szerint a maradvány-kategóriák azok az ad hoc fogalmak, amelyek kívül esnek az elméletalkotó kimondott és rendszerbe foglalt érvelési vonalán. (Alexander 1996:22, 120, 164, 170) Mindig elég homályos az a szerep, amit egy olyan fogalom tölt be, amely logikailag ellentmond az elmélet rendszeres részének. Az ilyen fogalom maradványszerű, az adott elmélethez képest külső, és esetlegesnek, meggondolatlanak, sietősen odavetettnek látszik, meghatározatlan viszonyban áll az elmélet egészével. (I.m.:208) Idézett könyvében Alexander nagyrészt annak a vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, hogy a különböző szociológiai

szemléletmódokat képviselő elméletalkotók milyen alapvető ellentmondásokba bonyolódnak amiatt, hogy elméletükbe be szeretnék vonni olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nincsenek összhangban elméletük eredeti – kifejezett vagy csupán hallgatóságos – alapfogalmaival és előfeltételezéseivel.

Abból a célból, hogy az elméletbe logikailag következetesen be tudjunk vonni olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az adott elmélet eredeti előfeltételezéseiből, az elméletalkotás során kifejezetten el kell választanunk egymástól az elmélet elvont és empirikus szintjét.

- Az *elmélet elvont* vagy ideáltipikus szintjén, az elmélet rendszeres részében bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva logikai úton képezünk újabb fogalmakat és fogalmazunk meg összefüggéseket.

Ezek az összefüggések elvileg, tehát az előfeltételezések érvényesülését adottnak véve, szükségszerűen érvényesülő összefüggések. Az elmélet elvont szintje tehát azonos a rendszeres elmélettel.

- Az *elmélet empirikus szintjén* kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és így módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez *kiegészítő fogalmak* és *kiegészítő összefüggések* formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből.

Bár ilyen értelemben az elmélet empirikus szintje is rendszerezett, az elméletnek ezt a részét nem a rendszeres elmélet részének tekintjük, hanem a rendszeres elmélet kiegészítőjének. Az elmélet empirikus szintjén nem az empirikus kutatás szintjét értjük, hanem pontosabban fogalmazva az elmélet azon szintjét, amely az elvont szinthez képest kevésbé elvont, és közelebb áll az empirikus valósághoz, az empirikus kutatás szintjéhez.

Az elmélet empirikus szintjén tehát igyekszünk figyelembe venni azt, hogy a valóságban az elméleti előfeltételezések csak bizonyos mértékig teljesülnek. Tehát kifejezetten feloldunk bizonyos elméleti előfeltételezéseket, míg más előfeltételezések érvényességét fenntartjuk, és az elméletet olyan fogalmakkal és összefüggésekkel egészítjük ki, amelyekkel együtt az elmélet jobban magyarázza az empirikus valóságot. Az elméleti előfeltételezések feloldásának eredményeként azonban az elvont szinten szükségszerű összefüggések valószínűségi összefüggésekké válnak, és valószínűségi összefüggések a kiegészítő összefüggések is. Amennyiben az elmélet megfelelően tükrözi a valóságot, az összefüggések már nem szükségszerűen, hanem „alapvetően” vagy „általában” érvényesülnek.

Ily módon az idegen fogalmakból és következtetlen összefüggésekből empirikus szinten az elmélet rendszeres részét kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések válnak. Az elmélet elvont és empirikus szintjének a megkülönböztetése azonban csak annyiban eredményezhet egészében véve is egységes elméletet, amennyiben az elmélet rendszeres része egy olyan fő gondolati rendszert képez, amelynek fogalmaihoz és összefüggéseihöz – bizonyos előfeltételezések feloldásával, más előfeltételezések érvényességének fenntartásával – kapcsolhatók a kiegészítő fogalmak és összefüggések. Az adott elmélet alapfogalmainak tehát olyan természetű fogalmaknak kell lenniük, amelyek alapfogalmakként szolgálhatnak a kiegészítő fogalmak és összefüggések számára is.

3. Az intézményes szociológia elmélete

Miután áttekintettük a szociológiai szemléletmód típusait, és rámutattunk e típusok és a tudományos magyarázat típusai közötti összefüggésekre, a fejezet harmadik részében bemutatjuk az általunk kidolgozott, illetve még kidolgozás alatt álló intézményes szociológia elméletének szemléletmódját, amelyet intézményes szemléletmódnak nevezünk.

A fejezet elején (1.1Aa) már utaltunk arra a problémára, hogy a szociológiai szemléletmód tárgyalása során eleve meg kell előlegeznünk azoknak a fogalmaknak az ismeretét, amelyek felhasználása nélkül a szemléletmód tárgyalását elképzelhetetlennek tartjuk. Ennek megfelelően az intézményes szociológia szemléletmódjának bemutatása során megemlítendő fogalmak és összefüggések is majd csupán a szóban forgó elmélet kifejtése során válnak igazán értelmezhetőkké. Azért tartjuk mégis hasznosnak az intézményes szociológia szemléletmódjának az előzetes bemutatását, hogy felhívjuk a figyelmet az elmélet legfontosabb foglaimra és legalapvetőbb összefüggéseire, elősegítsük az elmélet egészének áttekintését, valamint más elméletekkel és szemléletmódokkal való összevetését.

A továbbiakban tehát először bemutatjuk, hogy hogyan történik az elmélet legfőbb foglaimnak a származtatása, majd rámutatunk az elmélet központi kutatási területére, és meghatározzuk az intézményes szociológia tárgyát. Ehhez kapcsolódva kiemeljük az általunk képviselt szemléletmód legfőbb vonásait. Végül rámutatunk arra, hogy az intézményes szemléletmódban hogyan egyesítjük a szociológiai szemléletmód fő típusait, egyrészt az elmélet elvont szintjén, másrészt az elmélet empirikus szintjén.

3.1. Az intézményes szociológia foglaim és tárgya

A) Az intézményes szociológia elméletének foglaim

a) Az intézményes szociológia alapfoglaim

Egy rendszeres elmélet tulajdonképpen foglaimból, és e foglaim segítségével megfogalmazott összefüggésekből vagy törvényekből áll. Mindenekelőtt annak szemléltetése révén mutatjuk be a szóban forgó elméletben képviselt szemléletmódot, hogy hogyan jutunk el az elmélet legfontosabb alapfoglaimaitól az elmélet legátfogóbb foglaimáig. A foglaim természetesen nem önmagukban jelentősek, „...hiszen a magyarázó erő soha nem egy fogalomban rejlik, hanem mindig azokban az általános törvényekben, amelyekben a fogalom szerepel.” (Hempel – Oppenheim 1999:120) Az intézményes szociológia legalapvetőbb összefüggéseire majd az intézményes szemléletmód legfőbb vonásainak a tárgyalásánál (3.2Ab) mutatunk rá.

Széles érvényességi köréhez, és az általa kiváltani szándékozott elméletek összességéhez képest az intézményes szociológia elmélete viszonylag egyszerű, de más szociológiai elméletekhez képest megítélésünk szerint a legösszetettebb elmélet a szociológiában. Munkánkban meglehetősen sok (például a következő fejezetben közel nyolcvan) fogalom kifejezett meghatározására kerül sor, s e foglaimat – néhány kivételtől eltekintve – sajátos, más szerzők által nem használt tartalommal határozzuk meg, a fogalomrendszer egészébe illesztve. Az összetett fogalomrendszer áttekintése, és az egyes foglaim megfelelő értelmű használata tehát nem kis nehézségbe ütközhet az olvasó számára, ha megszokta a szociológiai

szakkifejezések általában meglehetősen szabados, vagy az általunk használttól eltérő értelmű használatát. A szemléletmód bemutatásának a szándékán túl tehát az is vezérel bennünket, hogy elősegítsük az általunk használt fogalomrendszer áttekintését, amikor a következőkben felvázoljuk a legfontosabb fogalmak, azaz az úgynevezett *törzsfogalmak* származtatását, amelyet az 1.10. ábrán szemléltetünk. A fogalmak származtatásán azt értjük, hogy a rendszeres fogalmakat az előzőleg meghatározott fogalmak – és részben közhasználatú fogalmak – felhasználásával határozzuk meg.

A második fejezetben főleg az elmélet alapfogalmainak a tárgyalására kerül majd sor. A szociológiai elméletek alapfogalmaikat általában nem határolják el rendszeres fogalmaiktól, különösen abban az esetben, ha legfőbb fogalmaik is alapfogalomszerűek. Mi a fogalmak tisztázása kedvéért egyrészt igyekszünk elhatárolni az alapfogalmakat a rendszeres fogalmaktól, másrészt az alapfogalmakat is igyekszünk kifejezett formában meghatározni. Ezek a meghatározások azonban nagyrészt problematikus meghatározásokat tartalmaznak. E fogalmak meghatározásai ugyanis általában vagy viszonylagosak, azaz az egyik fogalmat a másikkra vonatkoztatva határozzuk meg és viszont, vagy fenomenologikusak, amikor az adott fogalmat a neki tulajdonított jelenségre való utalással határozzuk meg. Az ilyen fajta meghatározások az alapfogalmak szintjén még megengedhetőek, sőt elkerülhetetlenek, hiszen nem, illetve részben nem állnak rendelkezésre olyan fogalmak, amelyekből további fogalmakat vezethetnénk le.

A fejezet előző részében (2.2Ba) említettük, hogy a közhasználatú fogalmak, az alapfogalmak és a rendszeres fogalmak között gyakran nincs éles határ. Azáltal, hogy az intézményes szociológia elméletében az alapfogalmakat is igyekszünk tisztázni, a következőkben kiemelésre kerülő legfontosabb alapfogalmak nagyrészt már származtatott fogalmaknak tekinthetők.

- Az intézményes szociológia elméletének legfontosabb alapfogalmainak az emberi élet elemi alkotórészeire mint a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak képezik: formai szempontból a dolog, az állapot, a cselekvés, a cselekvési lehetőség és képesség; tartalmi szempontból a szükséglet tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele. A jelképi természetű létezőkre vonatkozó alapfogalmak közül az elvárás fogalmát emeljük ki.

Ezek a fogalmak főleg az egész fogalomrendszerben betöltött funkcióikat tekintve alapfogalmak, mivel főleg e fogalmakból származtatva – és részben közhasználatú fogalmak felhasználásával – vezetjük majd be az elmélet azon fogalmainak, amelyek az összetettebb létezőkre vonatkoznak. Majd látjuk, hogy a legfontosabb alapfogalmak az emberi élet elemi alkotórészeire vonatkoznak, és a kezdeti átfogó fogalmak, amelyekből kiindulva eljutunk az elemi létezőkre vonatkozó fogalmakig, az egyén, a környezet és a kultúra fogalma.

Az a gondolat, hogy a társadalom elemi alkotórészekből épül fel, ahhoz hasonlóan, ahogyan a fizikai létezők felépülnek az atomokból, illetve még elemibb alkotórészekből (up- és down kvarkokból, elektronokból és neutrínókból) messze visszavezethető a társadalomtudományi irodalomban. Mi a *szükségletkielégítés összetevőinek* nevezzük az emberi élet elemi alkotórészeit. Elvi jelentőségű egyrészt a formai, másrészt a tartalmi különbségtétel a szükségletkielégítés összetevői között. Formai szempontból megkülönböztetjük a tényszerű és a jelképi természetű létezőket. A tényszerű létezőkön belül megkülönböztetjük – az egyéneken és csoportokon kívül, amelyek mindig a vonatkoztatási pontot képezik – a dolgokat és állapotokat, a cselekvési lehetőségeket és képességeket, valamint a cselekvéseket mint elemi létezőket. A jelképi létezőkön belül főleg a jelképi kultúra alkotórészeként értelmezett normatív elvárások jelentőségét hangsúlyozzuk. Majd látjuk, hogy az elemi létezők közötti formai megkülönböztetéseknek főleg a tudományos magyarázat szempontjából lesz

jelentősége. A formailag különböző elemekből álló létezőkre vonatkozó fogalmak ugyanis különböző szerepet tölthetnek be a társadalmi jelenségek magyarázatában. Tartalmi szempontból megkülönböztetjük a szükségletek tárgyait (és negatív tárgyait), a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit mint elemi létezőket.

Így jutunk el a közösség és a társadalom elemi alkotórészeinek a meghatározásához, amelyeket a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott összetevői képezik. Minket itt közelebbről a társadalomra vonatkozó fogalomrendszer érdekel, tehát a társadalmi élet elemi alkotórészeit hangsúlyozzuk.

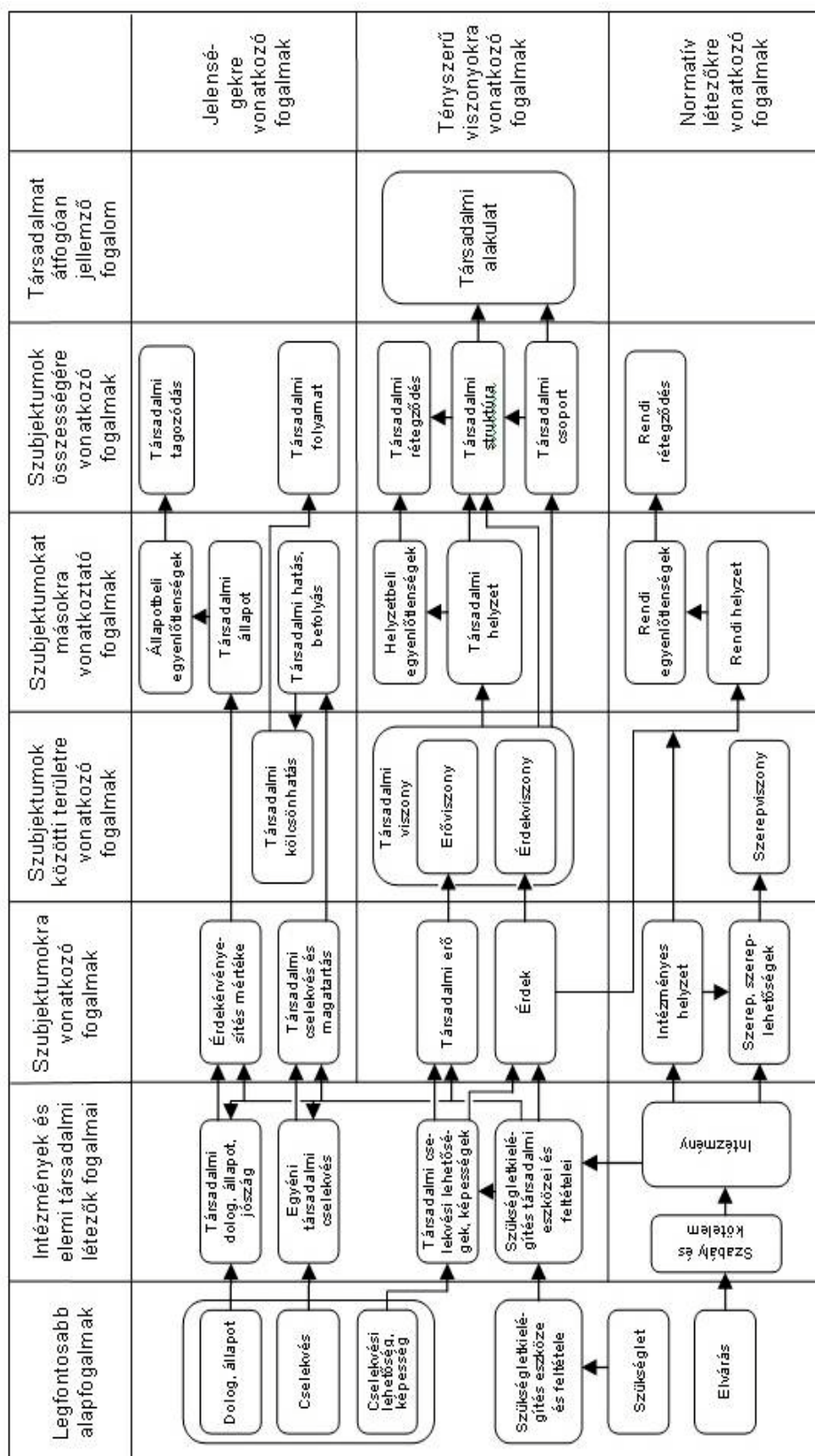
- A *társadalmi élet elemi alkotórészeinek* a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit tekintjük.

Azaz közvetlenül a társadalmi létezőkre vonatkozó valamennyi fogalmat elvileg ilyen elemi alkotórészekből építjük fel, a jóval összetettebb fogalmakat, és végül az elmélet legátfogóbb fogalmát is. Ez biztosítja az intézményes szociológia fogalomrendszerének egységét.

b) A fogalmak típusai a létezők természete szerint

Rátérve az inntól kezdve – legalábbis törekvésünk szerint – már logikailag viszonylag zárt fogalmi rendszer törzsfogalmainak az áttekintésére, egyaránt elvi jelentőségű a fogalmi rendszer vízszintes és függőleges, azaz a vonatkoztatási keret és a létezők formája szerinti tagolása. Az 1.10. ábra vízszintes irányú tagolása az elemzés vonatkoztatási kereteire, illetve az *elemzés szintjeire* vonatkozik. A szociológiaelméleti irodalomban néhány szerző felveti a szociológiai elemzés szintjeinek a problémáját, s e szerzők főleg az elemzés mikro- és makroszintjét különböztetik meg egymástól. (Erről lásd: Ritzer 1991:140-151) Mi az elemzés vonatkoztatási keretei, illetve szintjei szempontjából megkülönböztetjük egyrészt azokat a fogalmakat, amelyek a cselekvő szubjektumokra, legegyszerűbben a cselekvő egyénekre, másrészt amelyek a szubjektumok közötti területre vonatkoznak. Harmadrészt a szubjektumokat másokra vonatkoztatva vesszük szemügyre a fogalmak meghatározásában, tartalmi és egyenlőtlenségi szempontból. Negyedrészt a szubjektumok összességére, azaz a társadalomra vonatkozó legfőbb fogalmakat ábrázoljuk. Majd látjuk azonban, hogy a társadalom felfogásunk szerint kisméretű és nagyméretű társadalmi csoport – például egy üzem vagy egy nemzeti vagy állami társadalom – egyaránt lehet. Végül ötödrészt a legátfogóbb fogalom a társadalmi alakulat fogalma, amely a legáltalánosabb szinten fejezi ki egy adott társadalom összefüggéseit.

Az ábra függőleges irányú tagolása a *létezők formájára* vonatkozik. Ebből a szempontból megkülönböztetjük egyrészt a jelenségszerű összetevőkre vonatkozó fogalmakat, másrészt a tényszerű viszonyokra vonatkozó fogalmakat, harmadrészt a normatív létezőkre vonatkozó fogalmakat. A szociológiai elméletekben ezek a szintek általában elválaszthatatlanul összemosódnak, így egy-egy fogalom gyakran hordoz ugyanakkor jelenségszerű és normatív, vagy esetleg relációs tartalmakat is. Mi viszont igen fontosnak tartjuk e szintek elvileg egyértelmű megkülönböztetését.

1.10. ábra: Az intézményes szociológia törzsfogalmainak származtatása

A hivatkozott ábra felső harmadában a *jelenségszerű létezőkre vonatkozó fogalmakat* találjuk, tehát amelyek elemi alkotórészeit dolgok és állapotok, valamint cselekvések képezik.

- A dolgokból, állapotokból és cselekvésekből felépülő társadalmi létezők a közvetlen megfigyelés számára is hozzáférhetőek, amelyek a szociológiai magyarázatokban általában a társadalmi jelenségek szerepét töltik be.

Cselekvésekből épülnek fel a szubjektumra vonatkoztatva a *társadalmi cselekvések* és a társadalmi magatartások, a társadalmi cselekvéseket a szubjektumok közötti területre vonatkoztatva képezhetjük a *társadalmi kölcsönhatás* fogalmát, a szubjektumokat másokra vonatkoztatva a *társadalmi hatás* és *befolyás* fogalmát, a társadalmi kölcsönhatásokat a szubjektumok összességére vonatkoztatva és időben kiterjesztve vizsgálva a *társadalmi folyamat* fogalmát. Állapotszerű elemi alkotórészekből épül fel a szubjektumra vonatkoztatva az *érdekérvényesítés mértékének* fogalma, az érdekérvényesítés mértékét általában és másokkal összehasonlítva vizsgálva a *társadalmi állapot* fogalma, a szubjektumok közötti egyenlőtlenségek szempontjából az *állapotbeli egyenlőtlenségek* fogalma. Majd az állapotbeli egyenlőtlenségeket a szubjektumok összességében vizsgálva eljutunk a *társadalmi tagozódás* fogalmához.

Az ábra középső harmadában a viszonszerű vagy *tényszerű viszonyokra vonatkozó fogalmakat* láthatjuk. A tényyszerű társadalmi viszonyokra vonatkozó fogalmak a társadalmi valóság eddig fogalmilag és elméletileg szinte teljesen feltáratlan területére vonatkoznak. A viszonszerű fogalmakra utaló kifejezések a szociológiai irodalomban járatos olvasó számára természetesen ismerősen hangzanak, de tartalmilag újak. E fogalmak olyan létezőkre vonatkoznak, amelyek elemi alkotórészeit intézmények által létrehozott, és a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek alkotják. A különböző szociológiai elméletekben a viszonszerű fogalmakra vonatkozó kifejezésekkel azonos vagy azokhoz hasonló kifejezésekkel jelölt fogalmak – például érdek, erő (power), társadalmi helyzet, társadalmi viszony stb. – általában vagy szintén jelenségszerű összetevőkre (pl. magatartás, kölcsönhatás stb.), vagy normatív természetű összetevőkre (pl. szabály, szerep stb.) vonatkoznak, vagy olyan összetevőkre, amelyek önmagukban nem társadalmi természetűek, és társadalmi vonatkozásuk fogalmilag tisztázatlan (például munkamegosztási tagozódás, nemi tagozódás stb.)

- A viszonszerű fogalmakkal jelölt létezők cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel. E fogalmak a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezők, illetve az okok szerepét töltik be. Ezért a viszonszerű fogalmakat a jelenségszerű fogalmaktól függetlenül kell meghatároznunk.

Intézmények által létrehozott, és a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből épülnek fel a szubjektumokra vonatkoztatva az *érdekek*, hasonló tartalmú cselekvési képességekből a *társadalmi erők*. Az érdekeket és erőket a szubjektumok közötti területre vonatkoztatva képezhetjük az *érdekvizony* és az *erővizony*, illetve a *hatalom* és a *hatalmi viszony* fogalmát. Az érdekvizonyok és az erővizonyok együttesen alkotják a szubjektumok közötti *társadalmi viszonyokat*. A társadalmi viszonyokban csupán egy adott szubjektumot szemmel tartva eljuthatunk a *társadalmi helyzet* fogalmához. A társadalmi helyzeteket egyenlőtlenségi szempontból vizsgálva képezhetjük a *helyzetbeli társadalmi egyenlőtlenségek* fogalmát. A társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összességét fejezi ki a *társadalmi csoport* és a *társadalom* fogalma. Az adott társadalomban található tipikus társadalmi helyzetekre, és a közöttük lévő tipikus társadalmi viszonyokra vonatkozik a *társadalmi struktúra* fogalma, a *társadalmi rétegződés* viszont a struktúra egyenlőtlenségi metszete. Végül az adott társadalom általános szerveződési formáját fejezi ki a *társadalmi alakulat* fogalma.

A tényyszerű viszonyokra vonatkozó fogalmak a társadalmi jelenségek magyarázatában általában az okok szerepét töltik be. Ahogyan azt az oksági magyarázat tárgyalásánál (2.1Aa)

hangsúlyoztuk, ezért igen fontos követelmény, hogy ezeket a viszonszerű fogalmakat a jelenségekre vonatkozó fogalmaktól függetlenül határozzuk meg. Csupán ebben az esetben fogalmazhatunk meg olyan törvényeket, amelyekben szükségszerű oksági összefüggéseket feltételezünk a viszonszerű fogalmakkal jelölt létezők és a jelenségekre vonatkozó létezők között. A logikai függetlenség elvi biztosítéka abban rejlik, hogy a viszonszerű társadalmi létezők elemi alkotórészei formailag elvileg különböznek a jelenségek szerepét betöltő létezők elemi alkotórészeitől.

Mi a tényszerű társadalmi létezőkből, alapvetően a tényszerű társadalmi viszonyokból magyarázzuk a társadalmi jelenségeket, de fogalmi rendszerünkbe illeszkednek olyan fogalmak is, amelyek *normatív* természetűek. Az e fogalmakkal jelölt legfontosabb létezők elemi alkotórészeit elvárások képezik. Normatív elvárásokból épülnek fel a szabályok, amelyek tényekként nem értelmezhetőek, mivel – mint általában a jelképi létezők – jelentésükben más létezőkre utalnak.

- A normatív létezőkre vonatkozó fogalmak közül a legfontosabb az intézmény fogalma. Elvileg minden társadalmi létezőt úgy értelmezünk, hogy azokat intézmények hozzák létre, illetve intézmények határozzák meg.

A szabály és az ellenőrzés fogalmából képezzük majd az *intézmény*, és ezen belül a *társadalmi intézmény* fogalmát. Az intézményes szabályokat a szubjektumokra vonatkoztatva jutunk az *intézményes helyzet*, a *szerep* és a *szereplehetőségek* fogalmához, a különböző szubjektumokra vonatkozó különböző szerepeket egymásra vonatkoztatva a *szerepviszony* fogalmához. Ha az intézmények érvényességi köreiben elfoglalt helyzetet az érdekekkel összefüggésben vizsgáljuk, eljuthatunk a *rendi helyzet* fogalmához, a rendi helyzeteket a szubjektumok közötti egyenlőtlenségek szempontjából nézve a *rendi egyenlőtlenségek*, majd ezt a szubjektumok összességére vonatkoztatva a *rendi rétegződés* fogalmához.

Ahogy azt fentebb már említettük, itt csak a legfontosabb fogalmakat emeltük ki. Az intézményes szociológia elmélete sajátos elmélet a szociológiában abban a tekintetben, ahogyan fogalomról fogalomra felépül az egész fogalomrendszer. Ugyanakkor bizonyos vonásait tekintve szorosan kapcsolódik bizonyos szociológiai elméletekhez. Fogalomrendszerünk egyes részleteiben különösen két elmélettel mutat hasonlóságot. Egyrészt bizonyos mértékű hasonlóságot találunk aközött, ahogyan Coleman megkülönbözteti a szabályok, és ezzel összefüggésben a társadalmi viszonyok típusait, és ahogyan mi tipizáljuk a társadalmi intézményeket és a társadalmi viszonyokat, s ebből eredően a két elmélet más pontjain is találunk hasonlóságokat. (Vö.: Coleman 1990:43, 247-249 és Farkas 1990) A formai hasonlóság ellenére azonban tartalmilag lényeges különbségek vannak az ezzel összefüggő fogalmak között. Másrészt nagymértékű hasonlóságot mutat az, ahogyan a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet és a társadalmi struktúra fogalmai egymáshoz kapcsolódnak a hálózatelemzésben és az itt képviselt elméletben. (Vö.: Burt 1982:30-31) Itt ugyanakkor még inkább csupán formai hasonlóságról van szó, az említett fogalmak tartalmilag lényegesen különböznek egymástól a két elméletben. Az említett hasonlóságok véletlenszerűek, illetve nagyrészt a vizsgált valóságra vezethetőek vissza, mivel az elmélet eredeti kidolgozása során még nem támaszkodtam az említett forrásokra.

c) Az intézményes szociológia szaknyelve

Az intézményes szociológia elméletével, pontosabban annak korábbi (Farkas 1997) változatával szemben a szociológiaelmélet egyes hazai képviselői részéről megfogalmazott, és talán a legalaposabbnak szánt egyik ellenvetés az volt, hogy nem fogadom el a szociológia közös nyelvét, új szociológiai nyelvet dolgozok ki. Pontosabban fogalmazva ezen való-

színűleg azt értették, hogy egyrészt a szociológiában általánosan használt kifejezéseket sem abban az értelemben használom, mint ahogyan mások használják, másrészt néhol olyan új szakkifejezéseket is használok, amelyek a szociológiában mások által nem használatosak. E bíráló észrevétel mögött meghúzódik az a feltételezés, hogy a szociológiának van közös nyelve, amelyet a szociológiaelmélet, illetve általában a szociológia művelői közösen osztanak. Az alábbiakban röviden a tudományos szaknyelv sajátosságaira, és ezzel összefüggésben arra mutatunk rá, hogy mennyiben és milyen értelemben lehet beszélni a szociológia közös nyelvéről.

Általában a köznyelv kifejezéseinek a felhasználásával alakítják ki az egyes tudományok sajátos szaknyelvüket. Egy adott tudomány szaknyelve olyan mesterséges nyelv, amely módosítja és kiegészíti a természetes köznyelvet. A szaknyelvet alkotó szakkifejezésekkel szemben főleg azt a követelményt támasztjuk, hogy minél világosabb jelentéseket hordozzanak, nagymértékben csökkentsék a kifejezések jelentésének köznyelvre jellemző homályosságát. Azokat a logikai műveleteket *meghatározásnak* nevezzük, amelyek segítségével a szakkifejezések jelentését, az általuk jelölt fogalmak tartalmát érthetővé tesszük. A meghatározás legfőbb formája az úgynevezett *definiálás*, amelynek révén az adott fogalom tartalmát már ismertnek tekinthető fogalmak felhasználásával határozzuk meg. Ha tehát meg akarunk ismerni egy tudományt vagy egy elméletet, meg kell tanulnunk szaknyelvét, és ez elválaszthatatlan magának a tudománynak vagy az adott elméletnek a megismerésétől. (Fehér – Hársing 1977:50-53)

Túlzón fogalmazva, egyes felfogások szerint a szociológia tulajdonképpen nem más, mint jól tájékozott és értelmes emberek társalgása közérdeklődésre számot tartó kérdésekről, a kiművelt köznyelv felhasználásával. A posztmodern elméletekre jellemző felfogás talán valahol e felfogás, és az elvont, deduktív természetű szociológiai elméletre vonatkozó felfogás között helyezkedik el. Azonban az igen elvontan megfogalmazott szociológiai elméletek is nagymértékben támaszkodnak a köznyelvre, nagyrészt magától értetődőnek tekintve e nyelv kifejezéseinek a jelentését. A szociológiai elméletekben ugyanakkor jelentős mértékben támaszkodnak más tudományok, különösen más társadalomtudományok és a pszichológia kifejezéseire és fogalmaira is, nagyrészt magától értetődőnek tekintve e kifejezések jelentését, illetve fogalmak tartalmát. Minket főleg azok a fogalmak érdekelnek, amelyek kifejezetten szociológiai fogalmaknak tekinthetők, és amelyeket szociológiai szakkifejezések jelölnek. Ezek a kifejezések többnyire a köznapi nyelvből, vagy más tudományokból kerültek át a szociológiába, de sajátos jelentéssel.

A szociológia, pontosabban a szociológiaelmélet közös szaknyelvről csupán igen korlátozott értelemben beszélhetünk. Egyrészt az igaz, hogy a szociológiai elméletekben nagymértékben támaszkodnak a kiművelt köznyelv eleve ismertnek feltételezett fogalmaira. Ez azonban nem tekinthető közös szociológiai nyelvnek, mert nem a szociológia sajátos szaknyelve. Másrészt az is igaz, hogy a szociológiai elméletekben széles körben vagy általánosan használatosak bizonyos szakkifejezések, amelyek segítségével bizonyos központinak tekintett kérdésekre keresik a választ. Általánosan vagy széles körben használt kifejezés például a társadalmi cselekvés, a társadalmi viszony, a társadalmi struktúra, a társadalmi kölcsönhatás, a szabály, az érték, az érdek, a hatalom stb. Munkánkban majd látjuk azonban, hogy ezek a kifejezések a különböző szociológiai szemléletmódokban, sőt esetleg az azonos szemléletmódot képviselő egyes elméletekben is, igen különböző fogalmakat jelölnek. Tehát a szakkifejezések jelentéseit figyelembe véve, a szociológiának tulajdonképpen nincs közös nyelve, mégpedig alapvetően abból adódóan nincs közös nyelve, hogy nincs egységes szemléletmódja. Azaz félrevezető az a kijelentés, hogy az intézményes szociológia elméletében nem fogadjuk el a szociológia közös nyelvét.

A különböző szemléletmódokat képviselő szociológusok annyiban érthetik meg egymást, amennyiben – képletesen szólva – megtanulnak egymás nyelvén beszélni. Természetesen feltételezve, hogy egyáltalán meg akarják egymást érteni, mert valójában a különböző szemléletmódok képviselői közötti megértésnek főleg nem „nyelvi”, hanem társadalmi akadályai vannak, amelyekkel összefüggésben a különböző szemléletmódok képviselői nagyrészt nem is akarják egymást megérteni. Ha azonban az egyik szemléletmód képviselői nem ismerik, és feltétesen nem fogadják el azt, hogy bizonyos kifejezések mit jelentenek a másik szemléletmód képviselői számára, elméleti szinten képtelenek megérteni egymást.

Ha tehát meg akarjuk érteni a szociológiában kialakult különböző elméleteket és szemléletmódokat, meg kell tanulnunk az ezekre jellemző nyelvezetet is. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy az intézményes szociológia elméletének a kidolgozása során a szociológia alapvetően új szaknyelvét dolgozzuk ki. Bírálóinknak tehát igazat kell adni abból a szempontból, hogy az általunk használt szaknyelv sajátos, de valamennyi sajátos szociológiai szemléletmód szaknyelve sajátos.

- Alapvetően új szociológiai szemléletmód kidolgozása alapvetően új szaknyelv kidolgozása nélkül eleve elképzelhetetlen. Ha az olvasó meg akarja érteni az intézményes szociológia elméletét, meg kell megtanulnia annak sajátos szaknyelvét.

Ehhez azonban munkánkban igyekszünk olyan „szótárt” a rendelkezésére bocsátani, amely megkönnyíti azoknak a kifejezéseknek a „lefordítást”, amelyeket a különböző szociológiai szemléletmódokban különböző értelemben széles körben használnak, és amelyeket sajátos értelemben mi is használunk.

B) Az intézményes szociológia kutatási területe és tárgya

a) A központi kutatási terület: a társadalmi élet szférája

Az intézményes szociológia érdeklődésének középpontjában az úgynevezett *társadalmi élet szférája* áll. Már utaltunk arra (2.2Ab), hogy egy elmélet csupán meghatározott előfeltételezések elfogadása esetén tekinthető elvileg érvényesnek, illetőleg tapasztalatilag legfeljebb annyiban felelhet meg a valóságnak, amennyiben előfeltételezései a valóságban is teljesülnek. Az intézményes szociológia elméletében képviselt szemléletmód meghatározása során ajánlatosnak látjuk jelezni azokat a legfontosabb elméleti előfeltételezéseket, amelyek az emberi élet szféráira vonatkoznak. A szóban forgó előfeltételezések arra irányulnak, hogy az emberi életen belül körülhatároljuk azt a területet, amelyben az úgynevezett társadalmi törvények, illetve társadalmi törvényszerűségek érvényesülnek, s amelyet majd a társadalmi élet szférájának nevezünk.

- Megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a fizikai kényszer szféráját. Feltételezzük, hogy az emberi együttélés modern formáiban ezek a szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek.

A cselekvések tipizálásának és rendszerbe szerveződésének elemzése után, munkánk hatodik fejezetében arra a következtetésre jutunk, hogy megkülönböztethetjük az emberi élet fent említett négy fő szféráját. Ezek az életszférák a valóságban nagyrészt egymást áthatva, egymással összefonódva léteznek. Ahhoz azonban, hogy eljussunk a tiszta társadalmiság területére, feltételezzük, hogy az emberi együttélés modern formáiban ezek a szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek. Vannak bizonyos általános összefüggések, amelyek e négy szféra közötti kölcsönhatásokra vonatkoznak, és

amelyek mind a négy, vagy a közösségi és a társadalmi élet szférájára egyaránt érvényesek. Az emberi élet négy fő szféráján belül azonban lényegében eltérő mechanizmusok működnek, és más törvényszerűségek érvényesülnek. Azaz nem képzelhető el olyan elmélet, amely ugyanakkor, amikor mélyreható elemzését nyújtja az egyes szférákban tapasztalható jelenségeknek, érvényesnek lenne tekinthető más szférákra is. Természetesen eltekintve egy olyan átfogó elmélettől, amely az egyes életszférákra vonatkozó elméleteket egyesíti, megőrizve azok sajátosságait.

Az emberi élet négy fő szférája közül elvileg a közösségi élet és a társadalmi élet szférája a tisztán intézményes életszféra, amelyekben végső soron intézmények (vagy ún. kvázi-intézmények) határozzák meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. A valóságban tipikusan a közösségi élet keretében értelmezhető például a barátokkal, a szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, a vallási hitközösség tagjaival, részben a családtagokkal való együttes tevékenység. Ezzel szemben tipikusan a társadalmi élet szférájába esik például a formálisan szervezett munkavégzés, a közigazgatás, a hivatali ügyintézés, a szervezett oktatás és tanulás, vagy az úgynevezett politikai tevékenység.

A közösség és a társadalom megkülönböztetése Ferdinánd Tönniesig visszavezethető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) A közösség és a társadalom, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájának a lényegi különbségét azonban a szociológiai elméletek mindmáig nem vették, illetve nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Az intézményes szociológia elméletében az alapján tudjuk majd elvileg egyértelműen elhatárolni a korábban említett négy fő életszférát, és ezek között a közösségi és a társadalmi élet szféráját, hogy meghatározzuk e szférák sajátos elemi alkotórészeit.

- Az intézményes szociológia elmélete átfogóan a társadalomra, illetve a társadalmi alapú együttélési formára, de ezen belül különösen a társadalmi élet szférájára érvényes.

A szóban forgó elmélet bizonyos fogalmai és összefüggései tehát az említett szférák meghatározását és elkülönítését, a közöttük lévő összefüggések kimutatását, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájában egyaránt érvényes összefüggések kimutatását szolgálják. Az intézményes szociológia érdeklődésének középpontjában azonban a társadalmi élet szférája áll, tehát más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek az intézményes szociológia érdeklődési körébe.

b) Az intézményes szociológia tárgya

Korábban (3.1A) a legfontosabb fogalmakat kiemelve, és e fogalmak származtatásának felvázolásával mutattuk be az intézményes szociológia elméletének szemléletmódját. A következőkben az elmélet tárgyának a meghatározását emeljük ki az elmélet egészéből. Bár ez az elmélet részben kiterjed az emberi élet más szféráira is, az alábbiakban mondandónkat az intézményes szociológia központi érdeklődési területére, az úgynevezett társadalmi élet szférájára vonatkoztatjuk.

Nagyon röviden úgy határozhatjuk meg az intézményes szociológia tárgyát, hogy e felfogásban a szociológia a társadalmi jelenségek lényegét kutatja. Ez a megfogalmazás természetesen szemben áll azzal a felfogással, amely szerint a társadalmi jelenségeknek nincs lényegük. Ahhoz azonban, hogy az intézményes szociológia tárgyának ezt a rövid meghatározását értelmezni tudjuk, mindenekelőtt a jelenség és a lényeg fogalmát kell meghatároznunk. Hegelhez visszanyúlva e fogalmakat a következőképpen értelmezzük. (Vö.: Hegel 1979:191-254)

- A *jelenség* a valóságnak az az önkényesen kiragadott része, amelyet mint rajta kívül álló tényezők által meghatározottat vizsgálunk. A jelenség *lényegének* az adott jelenséget szükségszerűen meghatározó tényezők összességét nevezzük. Az *intézményes szociológia tárgyát* a társadalmi jelenségek lényege képezi.

Egy jelenség lényege tehát mindig az adott jelenségen kívül van, ami nem jelenti feltétlenül azt, hogy egy adott létező lényege az adott létezőn kívül van. Így ha egy adott létezőt jelenségnek tekintünk, és e létezőnek a lényegét keressük, az adott létező *külső lényegéről* beszélünk. Ha viszont egy létezőt úgy vesszük szemügyre, mint más létezők meghatározóját, akkor az adott létezőnek azokat a vonásait, amelyek e meghatározásban szükségszerűen közrejátszanak, a létező *belső lényegének* nevezzük.

E felfogás szerint tehát jelenség és lényeg viszonylagos fogalmak, a kutatás szemlélete szerint tekinthetjük a létezőket jelenségeknek, vagy lényegi tartalom hordozóinak. Egyrészt vizsgálhatunk egy létezőt mint jelenséget, ekkor arra kérdezzük rá, hogy milyen rajta kívül álló tényezők határozzák meg létét és jellemzőit. Másrészt vizsgálhatjuk mint lényegi létezőt, ekkor arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen szerepet tölt be más létezők meghatározásában, és melyek azok a jellemző tulajdonságai, amelyek e meghatározásokban szükségszerűen közrejátszanak. Végül vizsgálhatunk egy létezőt mint teljességet, amikor belső alkotórészeit részben mint jelenségeket, részben mint lényegi létezőket vesszük szemügyre.

Fogalmazhatunk tehát úgy, hogy az intézményes szociológia a társadalmi jelenségek lényegét vizsgálja, de egyáltalán milyen természetű létezőket tekinthetünk társadalmi jelenségeknek. Erre a kérdésre a szociológiában nem találunk fogalmilag egyértelmű választ. Márpedig egyértelmű választ kellene adnunk erre az alapvető kérdésre, mert e kérdés megválaszolása nélkül nem képzelhető el konzisztens társadalomelmélet.

Már említettük (3.1Aa), hogy az intézményes szociológia elméletében társadalmi létezőknek azokat a létezőket tekintjük, amelyeket intézmények hoztak létre, illetve határoztak meg, és amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Ha adottaknak vesszük a társadalmi létezőket, elhatározás kérdése, hogy e létezők körén belül mely létezőket tekintjük jelenségeknek. Általában azonban azokat a létezőket vizsgáljuk jelenségekként, amelyek a közvetlen tapasztalás számára is adottak. Ilyen értelemben – mint ahogyan erre a törzsfogalmak származtatása kapcsán már utaltunk – a társadalmi jelenségek elemi alkotórészeit általában dolgok, állapotok vagy cselekvések képezik.

- A társadalmi létezők közül *társadalmi jelenségeknek* általában a dolgokból, állapotokból vagy cselekvésekből felépült létezőket tekintjük. A viszonszerű vagy a normatív létezőket is vizsgálhatjuk jelenségekként, ebben az esetben azonban az önmagukban véve viszonszerű vagy normatív létezőket is állapotszerű létezőkként kezeljük.

A társadalmi jelenségek tehát lehetnek társadalmi cselekvések, illetve cselekvésekből álló nagyobb viselkedési egységek, több egyén vagy csoport cselekvéseiből álló társadalmi kölcsönhatások és társadalmi folyamatok. Lehetnek állapotokként értelmezhető társadalmi létezők, azaz társadalmi állapotok – mint például szegénység vagy gazdagság – és állapotszerű társadalmi egyenlőtlenségek. Társadalmi jelenségekként vizsgálhatunk azonban dolgokat is, mint például egy épületet vagy egy gépi berendezést, amennyiben e dolgokat intézmények által meghatározott társadalmi cselekvések, illetve társadalmi folyamatok következményeiként értelmezzük. Mivel a jelenségekként vizsgálandó létezők kiválasztása – ahogyan azt korábban említettük – önkényes, a viszonszerű vagy a normatív létezőket is szemlélhetjük jelenségekként. Például választ kereshetünk arra a kérdésre, hogy miért jött létre érdekszövetség meghatározott egyének között, vagy miért jött létre egy adott társadalmi

intézmény. Ebben az esetben azonban az önmagukban véve viszonszerű vagy normatív létezőket is állapotszerű létezőkként kezeljük.

A fejezet első részében, a szociológiai szemléletmód tárgyalása során láttuk, hogy a különböző szociológiai szemléletmódok képviselői különbözőképpen fogják fel a szociológia tárgyát is. Az intézményes szociológia elméletét nem egy részleges érdeklődési körű, hanem általános szociológiai elméletnek szánjuk. A tárgyra vonatkozó elképzelésünkben tehát eleve kifejezésre jut az, hogy mit gondolunk egyáltalán a szociológia tárgyáról.

Korábban (3.1Ba) már utaltunk arra, hogy a hatodik fejezetben majd megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a fizikai kényszer szféráját. Felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek az érdeklődési köre kiterjed átfogóan a társadalomra, illetve a társadalmi alapú együttélési formára, de tárgyát különösen a társadalmi élet szféráján belüli, szűkebben értelmezett társadalmi jelenségek képezik. Más életszférakon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe.

Az általános szociológiai elmélet felfogásunk szerint a társadalom elmélete, tehát társadalomelmélet. Egyes szerzők abból a szempontból tesznek különbséget szociológiaelmélet és társadalomelmélet között, hogy a szaktudományos szociológiai elméletekkel szemben a társadalomelméletek jellemzően a széles társadalmi elbeszélések formáját öltik. Elbeszélnek a társadalom eredetének és fejlődésének a történetét, a válságok, a hanyatlás és a haladás történetét. Ezeknek az elbeszéléseknek a célja nem csak az események vagy alakzatok tisztázása, hanem következményeinek az alakítása. A társadalomelméletek erkölcsi elbeszélések is, amelyek gyakorlatilag jelentősek, és magukba foglalják azt a szándékot, hogy formálják a történelmet. (Seidman 1991:132; idézi Zhao 2001:390-391) Felfogásunk szerint különbséget tehetünk a filozófiai társadalomelmélet és a szociológiai társadalomelmélet között. A kettő között nincs éles határ, de a filozófiai társadalomelmélet általánosabb és kötetlenebb, nem veszi figyelembe az egyes szaktudományok közötti határokat, valamint kevésbé veszi figyelembe a tudományok és a gyakorlati cselekvés közötti határokat. A *szociológiai társadalomelmélet* pedig nem más, mint az általános szociológiai elmélet.

3.2. Az intézményes szociológiai szemléletmód

A) Az intézményes elnevezés és szemléletmód

a) Az intézményes szociológia elnevezése

Egy elméletet a szerzője által elnevezni szerénytelenségnek tűnik, mert hallgatólagosan az a feltételezés húzódik meg mögötte, amit most kifejezetten is megfogalmazunk. Tehát az, hogy olyan sajátos elméletről van szó, amely megkülönböztethető más elméletektől, és az adott elmélet megérdemel annyi figyelmet, hogy megkülönböztessék az adott tudományban kialakult más elméletektől. Amellett azonban, hogy az elnevezés ezt is kifejezheti, az elnevezés érdemben azt a célt szolgálja, hogy világossá tegyük, mikor beszélünk általában a szociológiáról, vagy a szociológiában kialakult különböző szemléletmódokról vagy elméletekről, és mikor beszélünk az általunk képviselt sajátos elméletről és sajátos szemléletmódról. Ha elfogadjuk, hogy indokolt az elmélet elnevezése, felmerül az a kérdés, hogy milyen név vagy elnevezés lenne a legjobb az adott elmélet jelölésére.

- A munkánkban kifejtendő elméletet azért indokolt az intézményes szociológia elméletének nevezni, s az általa képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázzuk a társadalmi jelenségeket.

Önmagában véve azonban természetesen sem az „intézményes” jelző, sem az intézmények szerepének hangsúlyozása nem tekinthető újnak a szociológiában. Ha az intézmény fogalmának különböző értelmezéseit egyaránt figyelembe vesszük, fogalmazhatunk úgy, hogy a szociológiában az intézményekre a klasszikusoktól kezdve mindmáig jelentős elméleti érdeklődés irányul. (Sjöstrand 1993B:3-5) Parsons szerint az intézményes viselkedés elmélete, amely lényegileg szociológiai elmélet, a legnagyobb jelentőségű a társadalomtudományban. (Parsons 1951:43) Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy a szociológiai elméletekre általában véve jellemző egy bizonyos értelemben vett intézményes szemléletmód. Majd a harmadik fejezetben (3.1Aa) látjuk, hogy az intézmény fogalma igen sokértelmű, és a különböző szemléletmódokat képviselő elméletek különböző szerepet szánnak e fogalomnak a társadalmi jelenségek magyarázatában.

Az elnevezés hasonlósága miatt felmerül az a kérdés, hogy milyen összefüggésben van az intézményes szociológia elmélete az úgynevezett „intézményes elmélettel”. Az *intézményes elmélet* különböző változatai alakultak ki a közgazdaságtanban, a politikaelméletben, általában a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában. Az intézményes elmélet korai változatától meg szokás különböztetni az úgynevezett *új intézményes elméletet* az említett tudományok területén. Mindenekelőtt azt jegyezzük meg, hogy az intézményes szociológia elmélete sajátos és alapvetően új szemléletmódot képvisel, és nem azonos az intézményes elmélettel, illetve annak valamelyik változatával. Az elnevezés hasonlósága azonban nem véletlen, valamilyen értelemben az intézményes elméletek képviselői, és az intézményes szociológia elméletében mi is az intézmények jelentőségét hangsúlyozzuk a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A szociológiában, illetve ezen belül a szervezetszociológiában kialakult intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes, egyes változatai a normativista, más változatai a kreativistista vagy a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb, és e szemléletmódokhoz képest nem képviselnek egységes, és sajátosan új szemléletmódot. (Vö.: Scott 1995:1-62) Az intézményes elmélet kifejezéssel jelölt átfogó felfogás tulajdonképpen magában foglalja mindazokat a felfogásokat, amelyek a jelképi kultúra egyes összetevőinek valamilyen értelemben jelentőséget tulajdonítanak a cselekvések, és a cselekvések összegeződéseiként vagy következményiként értelmezhető jelenségek meghatározottságának a magyarázatában. Az intézményes elméleteknek nevezett elméletek főleg a szimbolista, ezen belül a normativista és/vagy a kreativistista szemléletmódot képviselik. Intézményes elméleteknek nevezik azonban esetenként azokat az elméleteket is, amelyek a faktualista szemléletmód előfeltételezéseit megkérdőjelezve közelítenek a szimbolista szemléletmód felé, de közelebb állnak a faktualista szemléletmódhoz.

A szociológián belül a szervezetszociológiában kialakult elméletek bizonyos körét jelölik az intézményes elmélet vagy az intézményes irányzat kifejezéssel. Az új intézményes elmélet a szervezetelméletben és a szervezetszociológiában a múlt század hetvenes évtizedében fejlődött ki. (DiMaggio – Powel 1991B:11-15) Scott egyaránt az intézményes elmélet korai képviselőjének tartja az általános szociologiaelméletben Durkheimet, Weber, Parsonst, Meadet, Schützöt, valamint Bergert és Luckmannt. (Scott 1995:8-15) Ez is jól mutatja, hogy a szervezetszociológiai intézményes elmélet szemléletmódja nem egységes. Az új intézményes elmélet szemléletmódja a korábbi jellemzően normativista szemléletmódtól a kreativistista szemléletmód felé tolódott el. Az intézmények értékelő, személyes kifejező a kognitív oldalai

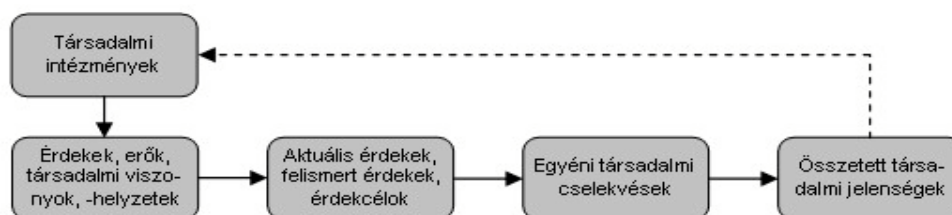
közül – a korábbi felfogástól eltérően – a kognitív oldalt hangsúlyozzák, és a mindenkori cselekvési szituációkban az intézmények értelmezés révén történő kialakítására helyezik a hangsúlyt. (Vö.: Scott 1987; Scott 1995:XV, 29-31)

Az intézményes szociológia elnevezés sejtet bizonyos mértékű rokonságot az intézményes közgazdaságtannal is. Az *új intézményes közgazdaságtan* szemléletmódja sem egységes, egyes irányzatai a normativista vagy a kreativista szemléletmódhoz, más irányzatai a racionalista szemléletmódhoz állnak közelebb. (Vö.: Etzioni – Lawrence 1991; Coughlin 1991; Sjöstrand 1993A) Például a tranzakciós költségek elmélete, az ügynökelmélet vagy a tulajdonjogok elmélete megkérdőjelezi a neoklasszikus közgazdaságtan előfeltételezéseit, és jelentős mértékben figyelembe veszi a kultúra egyes tényezőit, illetve az intézményeket a gazdasági jelenségek magyarázatában, de még így is közelebb áll racionalista, mint a normativista vagy a kreativista szemléletmódhoz.

b) Az intézményes szemléletmód legfőbb vonásai

A fejezet első részében, a szociológiai szemléletmód típusainak a tárgyalása során, a szociológiai elméletekben megtalálható legfontosabb összefüggéseknek vagy alapelveknek a kiemelésével határoztuk meg a tipikus szemléletmódokat. A szociológiai elméletek azonban az egyes szemléletmódokra jellemző alapelvekhez képest általában jóval összetettebbek. Az alapelvek kiemelésével, és ennek révén a szemléletmód bemutatásával tehát általában jelentős mértékben leegyszerűsítünk egy elméletet. Az intézményes szociológia elmélete – megítélésünk szerint – a legösszetettebb elmélet a szociológiában, tehát alapelveinek a kiemelésével csak igen jelentős mértékben leegyszerűsítve mutathatjuk be a szóban forgó elméletet. Azonban nem csak az elmélet egésze, hanem az intézményes szociológia szemléletmódja is összetett, mégpedig a következő két szempontból.

Korábban (3.1Ba) utaltunk arra, hogy az emberi együttélésen belül alapvető jelentőségű a különböző életszférák, különösen a közösségi és a társadalmi élet szférájának a megkülönböztetése abból a szempontból, hogy milyen tényezők milyen módon határozzák meg az emberek együttélésével összefüggő jelenségeket. Az intézményes szemléletmód tehát egyrészt abból a szempontból összetett, hogy más szemléletmódot tekintünk érvényesnek egyfelől a közösségi élet, másfelől a társadalmi élet szférájára vonatkozóan. A következő alapelvek a társadalmi élet szférájára, és az e szférán belüli, szűkebb értelemben vett társadalmi jelenségek meghatározottságára vonatkoznak. Másrészt, a társadalmi élet szférájára vonatkoztatva különbséget teszünk az elmélet elvont szintjének a szemléletmódja, és az elmélet empirikus vagy kevésbé elvont szintjének a szemléletmódja között. A következőkben az elmélet elvont szintjére jellemző alapelveket mutatjuk be, majd később (3.2Bc) mutatunk rá arra, hogy az elmélet empirikus szintjén ezeket az alapelveket milyen értelemben módosítjuk.

1.11. ábra: Az intézményes szemléletmód legalapvetőbb összefüggései

Az *intézményes szemléletmód* legalapvetőbb összefüggéseit vagy alapelveit az 1.11. ábrán szemléltetjük. Az elmélet elvont szintjén, a társadalmi jelenségek magyarázatában eleve adottnak vesszük a társadalmi környezetet, és ezen belül adottnak vesszük – a jelképi kultúra összetevőiként értelmezett – társadalmi intézményeket, amelyek történetileg alakultak ki. Az intézmény fogalma meglehetősen sokértelmű fogalom a szociológiai irodalomban. Itt csak nagyon röviden és homályosan megfogalmazva, felfogásunk szerint az intézmény, és szűkebben a társadalmi intézmény sajátos szabályrendszer, amelynek szabályaihoz rendszeres ellenőrzés kapcsolódik. Társadalmi intézmény például egy jogi törvény, egy vállalat vagy egyetem szervezeti és működési szabályzata, ösztönzési rendszere, egy bank hitelnyújtási konstrukciója, de esetleg társadalmi intézményként értelmezhető egy munkahelyi „klikk” nem hivatalos szabályrendszere is.

- A társadalmi jelenségeket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg, tényleges funkcióik révén. A társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozzák a tényszerű érdekeket, erőket, társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket.

A negyedik fejezetben (2.2A) majd különbséget teszünk az intézmények normatív és tényleges funkciói között. Az intézményes szemléletmód egyik lényeges alapelve, hogy az intézmények nem – a normativista szemléletmód szerinti – normatív funkcióik révén, hanem úgynevezett tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Mégpedig azáltal, hogy alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg a társadalmi viszonyokat, valamint az e viszonyokat alkotó érdekeket, erőket, érdek- és erőviszonyokat. Az említett tényezők meghatározásában az intézményekkel összefüggésben szerepet játszanak az anyagi-technikai, esetleg a természeti körülmények, és bizonyos értelemben az egyének személyes tulajdonságai is, de az intézmények meghatározó hatása az alapvető.

- Az egyének társadalmi cselekvéseit, magatartását, és az egyének közötti kölcsönhatásokat alapvetően a tényszerű érdekek, erők, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg. A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői e tényezők hatásait közvetítik.

A társadalmi cselekvéseket és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket alapvetően a társadalmi viszonyok – valamint az e viszonyokat alkotó érdekek, erők, érdekviszonyok és erőviszonyok – határozzák meg. A társadalmi jelenségek magyarázatában tehát e jelenségek lényegét alapvetően azok a fogalmak képviselik, amelyek a társadalmi viszonyokra, illetve e viszonyok alkotórészeire vagy rendszerére vonatkoznak. Ebből a szempontból a leglényegesebb fogalmak tehát a viszonszerű társadalmi létezőkre vonatkozó fogalmak, így az érdek és az erő, illetve a hatalom, az érdekviszony és az erőviszony, a társadalmi viszony, a társadalmi helyzet, az adott társadalom vagy társadalmi csoport társadalmi struktúrája és rétegződése. E tényszerű meghatározó tényezők révén azonban közvetve és végső soron a társadalmi intézmények meghatározó hatása érvényesül. Az intézmények ily módon elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket.

- A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. A társadalmi környezethez való racionális alkalmazkodás révén a társadalmi cselekvések a tényszerű társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik.

A társadalmi jelenségek vagy maguk is társadalmi cselekvésekből épülnek fel, vagy társadalmi cselekvések következményeiként értelmezhetőek. Következésképpen a társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a cselekvések, illetve magatartások társa-

dalmi meghatározottságának a vizsgálatát. Az elemzés elvi szintjén azonban eleve feltételezzük, hogy a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőiként értelmezhető aktuális érdekeket, felismert érdekeket, érdekcélokat, szándékokat és törekvéseket egyértelműen meghatározzák a tényszerű társadalmi viszonyok.

- Az összetettebb társadalmi jelenségek alapvetően a tényszerű társadalmi környezet, illetve társadalmi viszonyok által meghatározottak. Azonban az adott társadalmi intézményrendszer érvényességét, és ezáltal a modern társadalom rendezettségét végső soron a fizikai kényszerítés képességének az intézményes központosítása biztosítja.

Viszonylag nagy számú egyének körében érvényes intézmények végső fedezetét vagy biztosítékát csak a fizikai kényszerítés alkalmazásának a központosított képessége alkothatja. Viszonylag nagy számú egyének viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a fizikai kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. A modern társadalomban általában az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és végső soron a fizikai kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás, illetve ezzel összefüggésben a fizikai kényszerítés képességének az intézményes központosítása biztosítja az emberek viszonylag rendezett együttélését.

A társadalmi jelenségek lényegére vonatkozó összefüggések közül végül azt emeljük ki, hogy az intézményes szociológia elméletébe szervesen beépül a *történetiség* szempontja. A társadalmi jelenségek magyarázatában adottaknak vesszük a társadalmi intézményeket, amelyek történetileg alakultak ki. A jelenbeli társadalmi intézmények a múltbeli társadalmi (és/vagy nem társadalmi) folyamatok eredményei, illetve a jelenbeli társadalmi folyamatok bizonyos vonatkozásai a jövőbeni társadalmi intézményeket alakítják. Ily módon tehát visszatérünk kiindulópontunkhoz, azaz ahhoz, hogy adottaknak vesszük az egyéneket, a környezetet, és az egyének környezetében a társadalmi intézményeket.

B) A fő szociológiai szemléletmódok egyesítése

a) A szemléletmódok egyesítésének lehetősége

A fejezet első részében (1.1Ab) különbséget tettünk a szemléletmód és a paradigma fogalma között, és az ott meghatározott értelemben egy adott szemléletmód lehet paradigma, amely viszonylag széles körben elfogadott, de lehet paradigmának nem tekinthető szemléletmód is. A paradigmáknak is tekinthető különböző szemléletmódok valóságos közeledését vagy távolodását főleg nem a szociológia mint tudomány, és az általa kutatott jelenségek természete határozza meg, alapvetően e jelenség is társadalmilag meghatározott. Társadalmi szempontból eleve nincs biztosíték arra vonatkozóan, hogy egy tudományban csak az általa vizsgált jelenség természetének megfelelő paradigmák alakulnak ki. Egy tudományon belül egy paradigma viszonylag hosszú ideig fennmaradhat abban az esetben is, ha az adott szemléletmód nem felel meg az adott tudomány által vizsgált jelenség természetének. A már intézményesült szemléletmódok fennmaradásához és terjesztéséhez, ugyanakkor más intézményesült, vagy esetleg újonnan jelentkező szemléletmódok visszaszorításához érdekek és erők fűződnek, s alapvetően az érdekviszonyok és az erőviszonyok mint társadalmi viszonyok határozzák meg az intézményesült szemléletmódok vagy paradigmák közeledésének vagy távolodásának lehetőségeit és irányait. Ilyen szempontból azonban nem foglalkozunk a szemléletmódok egyesítésének a lehetőségével, a következőkben röviden arra mutatunk rá, hogy elméletileg milyen lehetőségeket látunk a szociológiában kialakult fő szemléletmódok egyesítésére.

Úgy tűnhet, hogy a fő szemléletmódok közül viszonylag közelebb áll egymáshoz a normativista és a strukturalista szemléletmód, valamint a kreativistá és a racionalista szem-

léletmód, tehát elsősorban e szemléletmódok egyesítésére van elméletileg lehetőség. Ezt azonban főleg a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozó első kérdésre (1.1Ba) adott válaszok alapján mondhatjuk, s főleg e szerint tekinthetjük az előbbi két szemléletmódot holistának, az utóbbi két szemléletmódot individualistának. A társadalmi környezet természetére, az egyéni cselekvések motívumaira és közvetlen meghatározó tényezőire vonatkozó nézeteiket tekintve viszont a normativista szemléletmód közelebb áll a kreativistához, a strukturalista szemléletmód viszont a racionalistához.

- Az intézményes szociológia elméletében szándékunk szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítjük a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat.

Olyan szociológiai társadalomelmélet kidolgozására törekszünk, amely logikailag következetesen felépített, és a szociológia tárgyát képező társadalmi jelenségek természetének megfelelően egyesíti a szociológiában kialakult fő szemléletmódokat. A 1.12. ábrán ezt szemléltetjük, és a fő szemléletmódok ábrán belüli elhelyezésével szándékunkban áll azt is jelezni, hogy az intézményes szemléletmód viszonylag közelebb áll a strukturalista és a racionalista szemléletmódhoz, és távolabb áll a normativista és a kreativisták szemléletmódtól.

1.12. ábra: A fő szociológiai szemléletmódok és az intézményes szemléletmód

A különböző szociológiai szemléletmódokat nyilvánvalóan nem lehet oly módon egyesíteni, hogy egyszerűen összekapcsoljuk a különböző szemléletmódokat képviselő szociológiai elméleteket, illetve ezen elméletek fogalmait és összefüggéseit. A különböző szemléletmódokat képviselő elméletek előfeltételezéseit, fő fogalmait és összefüggéseit egyaránt elfogadva ugyanis csak ellentmondásokkal terhes, eklektikus „elmélethez” jutnánk. Ezt a problémát talán a legvilágosabban azok a bevezető jellegű szociológiai tankönyvek vagy kézikönyvek mutatják, amelyek megkísérlik egyaránt bemutatni a szociológiában kialakult fő elméleti irányzatokat, és megkísérlik a különböző elméleti irányzatok szempontjából elemezni a társadalmi valóságot. Ezek a tankönyvek a különböző irányzatok nézőpontjából sokoldalú empirikus ismereteket közölnek a társadalmi jelenségekről. Gyakran azonban nem teszik egyértelművé, hogy az egyes fogalmakat és összefüggéseket mennyiben használják csupán az egyes elméletek, illetve irányzatok keretei között, és mennyiben használják általában a társadalmi jelenségek magyarázatában. Elméleti vonatkozásban ezért azt sugallják, hogy a szociológia eleve egy eklektikus tudomány, amely összetett tárgyából következően nagyjából eleve egymásnak ellentmondó vagy homályos fogalmakból és összefüggésekből épül fel.

Felmerül tehát az a kérdés, hogy hogyan lehetséges a fő szociológiai szemléletmódok egyesítése, ha a különböző szemléletmódokat képviselő elméletek előfeltételezései, fogalmai és összefüggései döntően ellentmondanak egymásnak. Az intézményes szociológia elméletében a szociológiában kialakult fő szemléletmódok egyesítését a következő három szempont érvényesítése teszi elvileg lehetővé.

Egyrészt és alapvetően az teszi lehetővé a fő szemléletmódok egyesítését, hogy az intézményes szociológia elmélete olyan alapfogalmakra épül, amelyek az emberi élet elemi összetevőire vonatkoznak, amelyek ezért egyaránt az alapfogalmait képezhetik a különböző szemléletmódokat képviselő elméleteknek. Másrészt megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját, e szférák között különösen a társadalmi élet szféráját, és az egyes szemléletmódok érvényességi körét ezáltal pontosabban körülhatárolhatjuk. Harmadrészt különbséget teszünk az intézményes szociológia elméletének elvont és empirikus szintje között, és az elmélet empirikus szintjén figyelembe tudunk venni olyan összefüggéseket is, amelyek az elmélet eredeti előfeltételezéseinek nem felelnek meg.

Az elmélet alapfogalmaival, valamint a különböző életszférák elhatárolásával korábban (3.1Aa; 3.1Ba) már röviden foglalkoztunk. A fejezet hátralévő részében arra világítunk rá, hogy hogyan egyesítjük a fő szemléletmódokat egyrészt az elmélet elvont szintén, másrészt empirikus szintjén.

b) A szemléletmódok egyesítése elvont szinten

Korábban (2.2Bb) az elmélet elvont szintjének az adott elmélet azon részét neveztük, amelyben bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva logikai úton képezünk újabb fogalmakat és fogalmazunk meg következtetéseket. Az adott alcím keretében röviden azzal a kérdéssel foglalkozunk, hogy mennyiben és hogyan egyesítjük a fő szociológiai szemléletmódokat az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén.

A szociológiai szemléletmódok tipizálásánál (1.1Ba) az első alapvető kérdésként, amelyre adott válasz jellemzi egy adott szociológiai elmélet szemléletmódját, a következő kérdést említettük. A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? A fejezet első részében (1.2A) láttuk, hogy a holista szemléletmódot főképpen az a nézet jellemzi, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg. Az individualista szemléletmód felfogásában viszont a társadalmi jelenségeket alapvetően egyrészt azok a közvetlen környezeti tényezők határozzák meg, amelyekhez az egyének tudatosan alkalmazkodva cselekszenek, másrészt az egyének személyes tulajdonságai és a cselekvések motívumai.

A társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek meghatározottságának vagy esetlegességének a problémája a szociológiaelmélet egyik alapvető problémája. E probléma röviden úgy fogalmazható meg, hogy ha elfogadjuk azt, hogy a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket eleve meghatározza az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet, akkor hogyan vehetjük figyelembe a cselekvő egyének tudatosságát és viszonylagos önállóságát. Ha viszont azt feltételezzük, hogy az egyének tudatos cselekvők, akik cselekvéseikben viszonylag önállóak, akkor hogyan magyarázzuk meg a cselekvések átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságát, és ezzel összefüggésben a társadalmi rendet. (Alexander 1996:18-20; Holton 2001:153)

- Az intézményes szociológia elméletének elvont szintje holista, a társadalmi jelenségek átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára

szolgál. Leképezzük azonban azt a mechanizmust is, amelynek révén a társadalmi környezet meghatározza az egyéni társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket.

A fent kiemelt mondatokban kifejezésre jut a holista és az individualista szemléletmód egyesítése az elmélet elvont szintjén. Az elmélet elvont szintjén előfeltételezéseink szerint az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. E meghatározó hatást azonban következetesen leképezzük a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek, és az egyéni cselekvéseknek a szintjén is. Majd később (3.2Bc) rámutatunk arra, hogy az elmélet empirikus szintjén, kiegészítő magyarázatként tudjuk következetesen figyelembe venni a cselekvő egyének viszonylagos önállóságát, és ezzel összefüggésben a társadalmi cselekvések, és általában a társadalmi jelenségek esetlegességét.

A normativista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi jelenségeket végső soron szabályok, illetve szabályokból álló intézmények határozzák meg, amelyek a kultúra alkotórészeit képezik. Korábban (3.2Ab) láttuk, hogy a normativista szemléletmódtól eltérően azonban azt állítjuk, hogy az intézmények nem közvetlenül, nem normatív funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket, hanem a tényszerű érdekek, erők, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek közvetítésével. Ebben az összefüggésben nagyon általánosan fogalmazva nem csupán a normativista szemléletmód bizonyos mértékű figyelembevétele fejeződik ki, hanem a normativista és a strukturalista szemléletmód egyesítése is.

Általánosabb értelemben abból a szempontból is figyelembe vesszük a normativista szemléletmódot az emberek együttélésével összefüggő jelenségek magyarázatában, hogy az általunk úgynevezett közösségi cselekvéseket, és általában a közösségi jelenségeket közvetlenül normatív funkciója révén határozza meg a kultúra, illetve normatív funkcióik révén határozzák meg a kulturális értékek, szabályok, szerepek és intézmények.

A normativista és az intézményes szemléletmód között tehát az a legjelentősebb különbség, hogy míg az előbbi közvetlenül a kulturális értékekből, szabályokból, szerepekből és intézményekből magyarázza a társadalmi jelenségeket, addig felfogásunk szerint a társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén határozzák meg a társadalmi jelenségeket. Ez az összefüggés azonban az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában tekinthető érvényesnek. Bár a normativista szociológiai elméletek egyértelműen nem tesznek különbséget a közösségi és a társadalmi élet szférája között, s érvényességi körüket kifejezetten kiterjesztik az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájára is, felfogásunk szerint a normativista szemléletmód tulajdonképpen a közösségi élet szférájában tekinthető érvényesnek.

Felfogásunk tehát különösen azokkal a normativista elméletekkel egyeztethető össze, amelyek a normativista szemléletmódot tulajdonképpen a közösségi élet szférájára – például a családi élet bizonyos területeire, a baráti társaságra, a vallási hitközösségre, a szocializáció, illetve a kulturalizáció folyamatára stb. – alkalmazzák. Az általunk képviselt elmélet viszont tulajdonképpen ellentmond azoknak a normativista elméleteknek, amelyek a felfogásunk szerinti társadalmi élet szférájára vonatkoznak (például a normativista szervezetelméleteknek), s különösen azoknak az elméleti törekvéseknek, amelyek a normativista szemléletmód alapján átfogó társadalomelmélet megalkotására törekszenek.

A strukturalista szemléletmódot főleg olyan szempontból vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában, hogy felfogásunk szerint a társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű érdekek és erők, érdekviszonyok és erőviszonyok mint társadalmi viszonyok határozzák meg. A strukturalista szemléletmódtól eltérően azonban az érdekeket és az erőket,

az érdek- és erőviszonyokat, valamint az ezekből felépült társadalmi viszonyokat eleve úgy értelmezzük, fogalmilag úgy definiáljuk, hogy azokat szabályok és intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, tehát a szabályok és az intézmények meghatározó hatását közvetítik. A negyedik fejezetben (2.2Ac) majd hangsúlyozzuk, hogy e közvetítés révén az intézmények elvileg egyaránt meghatározhatnak az adott intézmények szabályainak megfelelő és/vagy nem megfelelő, illetve részben megfelelő, részben nem megfelelő cselekvéseket és jelenségeket.

A racionalista szemléletmódot, illetve a racionalista szemléletmódra jellemző magyarázatot egyrészt az elmélet rendszeres részét és elvont szintjét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az elmélet rendszeres részében, illetve az elmélet elvont szintjén nem fogadjuk el a racionalista szemléletmódnak a társadalmi környezet esetlegességére vonatkozó alapelveit, de elfogadjuk a társadalmi cselekvések racionalitására vonatkozó alapelveit.

A racionalista szemléletmód szerint az egyének az adott cselekvési alternatívák közül kiválasztják a maximális vagy optimális alternatívát, és cselekvéseikben ezt valósítja meg. Az elmélet elvont szintjén, az intézményes szociológia rendszeres elméletén belül előfeltételezzük, hogy a cselekvési alternatívák a társadalmi környezet átfogó és viszonylag állandó vonásai által meghatározottak. Az egyének racionálisan cselekszenek, de cselekvéseik eleve meghatározottak azáltal, hogy az átfogó és állandó társadalmi környezet eleve meghatározza az optimális, tehát a racionálisan választható alternatívákat is. Ebben az esetben a cselekvések racionális magyarázata azt világítja meg, hogy az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet milyen motivációs mechanizmus révén határozza meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén általában a társadalmi jelenségeket. Az intézményes szociológia elméletében az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását logikailag következetesen azért kapcsolhatjuk össze az alternatívák közvetlen meghatározó hatásaival, mert majd az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetet is a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségek és képességek fogalmaiban értelmezzük, amelyekből az alternatívákra és a cselekvések motívumaira logikailag következtethetünk.

Az előző bekezdésben bizonyos értelemben kifejezésre jut a strukturalista és a racionalista szemléletmód egyesítése is. E két szemléletmód együttes érvényesítését és kritikáját a következőképpen is megfogalmazhatjuk. A társadalmi jelenségeket alapvetően a tényszerű, átfogó és állandó társadalmi környezet határozza meg (strukturalista szemléletmód). Ez a tényszerű társadalmi környezet, és annak meghatározó hatása azonban csak a racionálisan cselekvő egyénekre vonatkoztatva értelmezhető egy koherens fogalomrendszerben (strukturalista szemléletmód kritikája). Elvileg a racionális cselekvések tükrözhetik a tényszerű társadalmi környezet meghatározó hatását, ezért a társadalmi cselekvések racionális cselekvésekként értelmezhetőek természetüknek megfelelően (racionalista szemléletmód). Azonban a társadalmi környezet az egyének számára általában eleve adott, az egyes egyének szándékaitól és cselekvéseitől függetlenül, a kulcskérdés tehát a cselekvések átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának elemzése (racionalista szemléletmód kritikája).

A kreativista szemléletmódot, illetve a kreativista szemléletmódra jellemző magyarázatot szintén egyrészt az elmélet rendszeres részét képező magyarázatként, másrészt kiegészítő magyarázatként vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában. Az elmélet elvont szintjén a kreativista szemléletmódot alapvetően oly módon vesszük figyelembe, hogy a kreativista szemléletmód alap gondolata, a szubjektív értelmezés figyelembevétele eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében. Ugyanis a szükségletkielégítés összetevőinek a fogalmai segítségével a külső megfigyelő nézőpontjából, de az egyénekre, az egyének szükségleteire vonatkoztatva értelmezzük az egyének tulajdonságait és

a környezetet, és ezáltal a kreativista szemléletmód által hangsúlyozott szubjektív értelmezést eleve beépítjük a szociológia elvont fogalomrendszerébe. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy empirikus szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként részleteiket tekintve is következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot képviselő elméleteket.

A kreativista szemléletmód szerint az egyének maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat. Például Berger és Luckmann szerint a társadalmi rend emberi termék, azt az ember folyamatosan alakítja. Az ember szakadatlan externalizációja során termeli a társadalmi rendet, az kizárólag az emberi tevékenység eredményeképpen létezik. A társadalmi rend mind genezisében, mind pedig az idő bármely pillanatában való létezésében emberi termék. (Berger – Luckmann 1998:78-79, 90) Az intézményes szociológia elmélete szerint az emberek maguk hozzák létre társadalmi környezetüket, és ezen belül társadalmi viszonyaikat, s ilyen általánosan fogalmazva ez megegyezik a kreativista megközelítés alapgondolatával. Abban a kérdésben azonban már lényegesen eltér az itt képviselt elmélet a kreativista szociológiától, hogy pontosabban kik, mikor és milyen módon hozzák létre a társadalmi viszonyokat, és milyen természetűek ezek a viszonyok. Alapvető elvi jelentősége van annak, hogy különbséget tegyünk a társadalmi környezet létrehozásának történeti folyamata, és az adott társadalmi környezet által meghatározott társadalmi folyamatok és jelenségek között. Ugyanis egy adott társadalmi folyamatban részt vevő egyének számára általában és alapvetően adott egy olyan társadalmi környezet, amely történetileg alakult ki, és amelyet mások hoztak létre.

A másik jelentős szemléletbeli különbség az intézményes szociológia elmélete és a kreativista szociológiai elméletek között, hogy míg az előbbi elméletben igen fontosnak tartjuk a közösségi és a társadalmi élet szférájának a megkülönböztetését, addig az utóbbi elméletek nem tesznek egyértelmű különbséget e két szféra között. Ha átértelmezés nélkül, alapelveit eleve elfogadva vesszük szemügyre a kreativista szemléletmódot, a normativista elméletekhez hasonlóan az e szemléletmódot képviselő elméletek is nagyjából a közösségi élet szférájában tekinthetők érvényeseknek.

A fejezet első részében (1.1Ba) említettük, hogy a szociológia alapvető összefüggéseire vonatkozó első kérdésre adott válasz szorosan összefügg, de egy adott elmélet vagy elméletalkotó esetében nem feltétlenül esik egybe a következő kérdésre adott válasszal. A szociológiai elméletalkotásban a társadalmi környezetre átfogóan vonatkozó tényezőkből, vagy az egyénekből és az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezőkből kell kiindulni. Az egyénből vagy a környezetből, illetve a társadalom egészéből való kiindulás közötti választás helyett az intézményes szociológia természetes kiindulópontja az egyén és környezete. Nem önmagában az egyén, de nem is önmagában a környezet, hanem az egyénre vonatkoztatott környezet, illetve a környezetre vonatkoztatott egyén. Az említett tényezők azonban inkább formai szempontból jelentik a kiindulópontot, az elmélet alapjainak lerakása után az elmélet elvi kiindulópontját főleg a társadalmi élet elemi alkotórészeire vonatkozó fogalmak képezik.

A tudományos magyarázat típusainak felvázolásánál (2.1Ab) említettük, hogy a strukturalista szemléletmód képviselői főleg az oksági magyarázatot tekintik érvényesnek a társadalmi jelenségek magyarázatában. Ilyen értelemben a pozitivizmus által támasztott követelményeknek igyekeznek megfelelni, azonban a magasabb általánosítási szintű strukturalista társadalomelméletekre tulajdonképpen a fenomenalista szemléletmód jellemző.

- Az intézményes szociológia elméletének lényeges sajátossága, hogy elvont szintjén alapvetően pozitivistá szemléletmódot képvisel, tehát a társadalmi jelenségek törvényeken nyugvó oksági magyarázatát nyújtja.

A tudományos magyarázat vonatkozásában az intézményes szociológia elméletének elvi szintje a pozitivista szemléletmódot képviseli olyan értelemben, ahogyan a pozitivista szemléletmódot korábban (2.1Ab) értelmeztük. Tehát a szóban forgó elmélet egyfelől az átfogó és állandó társadalmi környezet, másfelől az összetett társadalmi jelenségek között oksági összefüggéseket tartalmaz. Elvi szinten az oksági magyarázatnak alárendelten alkalmazzuk az intencionális magyarázatot, előfeltételezéseink szerint a racionális egyéni cselekvések az oksági összefüggéseket közvetítik.

Korábban (2.2Aa) már utaltunk arra a lehetséges ellenvetésre, amely szerint a társadalomban nem érvényesülnek törvényszerűségek, mivel az egyének tulajdonságai – pl. a szabad akarat, a belsővé vált szabályok, az érzelmek, a korlátozott tudás stb. – kizárják az egyének társadalmi környezetét képező tényezők és az egyének cselekvései révén megvalósuló társadalmi jelenségek közötti szükségszerű összefüggéseket. (Giddens 1984:XXXII; Wallace 1988:28-30) Hogyan válik mégis lehetségessé a társadalmi jelenségek törvényeken nyugvó oksági magyarázata, ha az egyének személyes tulajdonságaiban rejlő korlátok a valóságban kétségtelenül léteznek? Ezt a következő előfeltételezések teszik elvileg lehetővé.

Ha az elméletben az egyének személyes tulajdonságait – lényegében véve az egyének személyes képességeit és személyiségét jellemző motívumait – is figyelembe kívánjuk venni a maguk nemében önálló tényezőkként, az intencionális magyarázat segítségével a társadalmi környezet bizonyos tényezői és a társadalmi jelenségek között valószínűségi összefüggéseket fogalmazhatunk meg. Az előfeltételezések révén azonban mintegy kiiktatjuk a magyarázatunkból az egyének bizonyos személyes tulajdonságait mint önálló tényezőket, mivel feltételezzük, hogy az egyének személyes tulajdonságai a környezeti tényezők hatásait segítik érvényre juttatni. Ezáltal a környezeti tényezők és a magyarázatra szoruló társadalmi jelenségek között szükségszerűen érvényesülő, oksági összefüggéseket tartalmazó magyarázatokat fogalmazhatunk meg.

Felfogásunk szerint alapvetően a tényszerű és viszonylag állandó társadalmi környezet határozza meg a társadalmi jelenségeket. Az egyének környezetét képező és tényszerű társadalmi tényezők azonban csupán az egyének cselekvései révén jelenhetnek meg társadalmi jelenségek formájában. (Vö.: Kulcsár 1966:543-545) Ahhoz, hogy a társadalmi jelenségek meghatározó tényezőiként értelmezhető társadalmi létezők természetüknek megfelelő hatását kimutassuk, fel kell tételeznünk, hogy az egyének racionálisan alkalmazkodnak környezetükhöz. Az egyénekre vonatkozóan tehát egyrészt feltételezzük, az egyének fizikai, egészségi állapota alkalmassá teszi őket arra, hogy megfelelően alkalmazkodjanak környezetükhöz. Másrészt feltételezzük, hogy a társadalmi élet szférájában közvetlenül az egyének belső állapotát tükröző személyes motívumok már nem motiválják az egyének cselekvéseit. A társadalmi élet szférájában az egyéneket olyan sajátos motívumok jellemzik, amelyek alapvetően a környezetből erednek. Majd meghatározzuk az egyének társadalmi természetű motívumait, amelyeket egyértelműen elkülönítünk a kimondottan személyes motívumoktól. Harmadrészt feltételezzük, hogy nincsenek tudásbeli akadályai annak, hogy az egyének megismerjék valóságos társadalmi környezetüket, és ehhez igazodva cselekedjenek.

Az említett előfeltételezések révén lehetővé tett oksági magyarázat végül is nem zárja ki az intencionális magyarázatot, és ezáltal az egyének személyes tulajdonságainak a figyelembevételét. Mivel egyrészt annyiban eleve figyelembe vesszük az egyének személyes tulajdonságait, amennyiben megfelelnek az előfeltételezéseknek. Másrészt az elmélet empirikus szintjén az előfeltételezések feloldhatók, és feltehetjük a kérdést, hogy valójában mennyiben érvényesülnek a tisztán társadalmi összefüggések, és mennyiben játszanak közre a társadalmi jelenségek meghatározásában olyan tényezők, amelyek e jelenségek alakulását eltérítik az oksági magyarázattal előre jelezhető jelenségektől.

A szemléletmódok típusainak tárgyalásánál (1.1Bb) utaltunk arra, hogy a mai szociológiai elméletek gyökerei is visszanyúlnak a klasszikusok munkásságáig. Ebből a szempontból az intézményes szociológia elmélete úgy is felfogható, mint a marxi strukturalista szemléletmód és a weberi megértő szociológia szemléletmódjának ötvözésére tett kísérlet. Főleg az eredeti marxi szemléletmód alábbi két vonása figyelhető meg az itt képviselt elméletben. Egyrészt az a gondolat, hogy a társadalmi jelenségeket alapvetően az objektív, illetve – a mi értelmezésünk szerint – a tényszerű társadalmi viszonyok határozzák meg. Másrészt a pozitivista szemléletmód, és ezzel összefüggésben az oksági magyarázat érvényesítésére irányuló törekvés. Korábban hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában kulcskérdésnek tekintjük a cselekvések társadalmi meghatározottságának a vizsgálatát. Ilyen szempontból az itt képviselt szemléletmód közel áll Max Weber felfogásához, amely szerint a szociológia „...az a tudomány, amely a társadalmi cselekvés értelmező megértésére, és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik.” (Weber 1987:37-38) Weber elméletében azonban főleg azt a problémát látjuk, hogy „...eközben lemondott azoknak a viszonyoknak az összességéről, és ezek meghatározó szerepéről, amelyekben az egyének egymással kapcsolatba lépnek.” (Farkas J. 1982:16) Weber ugyanis közvetlenül az általunk úgynevezett társadalmi intézményekből magyarázza a társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket, az intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok felismerése nélkül. Felfogásunk szerint viszont az intézmények a tényszerű társadalmi viszonyok közvetítésével határozzák meg a társadalmi jelenségeket.

c) A szemléletmódok egyesítése empirikus szinten

Az elmélet elvont és empirikus szintjének a megkülönböztetése főleg annak a problémának a megoldására irányul, amelyet fentebb (3.2Bb) a meghatározottság vagy esetlegesség problémájának neveztünk. E probléma esetenként az úgynevezett makro-mikro, vagy mikro-makro problémaként, vagy a holista-individualista dilemmaként fogalmazódik meg a szociológiai elméleti irodalomban. Mi az alábbi négy bekezdésben a szóban forgó problémát a holista-individualista dilemma formájában fogalmazzuk meg, jelentős mértékben támaszkodva Jeffrey C. Alexander könyvére. (Alexander 1996)

A holista szemléletmód előfeltételezése szerint a társadalmi jelenségeket az átfogó és viszonylagos állandó társadalmi környezet határozza meg. Ennek az előfeltételezésnek főleg olyan fogalmak és összefüggések felelnek meg, amelyek egyrészt az átfogó és állandó környezetre, másrészt az összetett társadalmi jelenségekre, valamint az e tényezők közötti közvetlen hatásokra vonatkoznak. Ha azonban a szociológiai elméletek a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatára törekszenek, nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tapasztalatot, amely szerint a valóságban az átfogó és állandó környezet az egyéni cselekvések, és az egyének közötti kölcsönhatások közvetítésével határozza meg az összetett társadalmi jelenségeket. Ugyanakkor az egyéni cselekvések szintjére az átfogó környezet általi meghatározottság mellett a viszonylagos önállóság, és az átfogó környezethez képest bizonyos mértékben az esetlegesség is jellemző. Ez a viszonylagos önállóság és esetlegesség hatással van az összetett társadalmi jelenségek alakulására, következésképpen az átfogó és állandó környezeti tényezőkből csak bizonyos mértékben magyarázhatjuk az összetett társadalmi jelenségeket.

A holista elméletek alapvető dilemmája tehát az, hogy eredeti előfeltételezésüknek megfelelően a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit és az egyéni cselekvéseket csupán az átfogó és állandó környezet közvetítő tényezőiként értelmezzék, vagy ismerjék el e tényezők viszonylagos önállóságát. Az előbbi esetben megőrizhetik az elmélet logikai egyneműségét, de el kell fogadniuk magyarázó funkcióinak a hiányosságait. Az utóbbi esetben viszont olyan idegen fogalmakat és következtetéseket kell beépíteniük az elméletbe, amelyek

logikailag nem illeszkednek az átfogó környezetre és az összetett jelenségekre vonatkozó fogalmakhoz és közvetlen összefüggésekhez, s ezzel összefüggésben csak látszólag, logikai ellentmondások árán terjeszthetik ki elméletük magyarázó funkcióit.

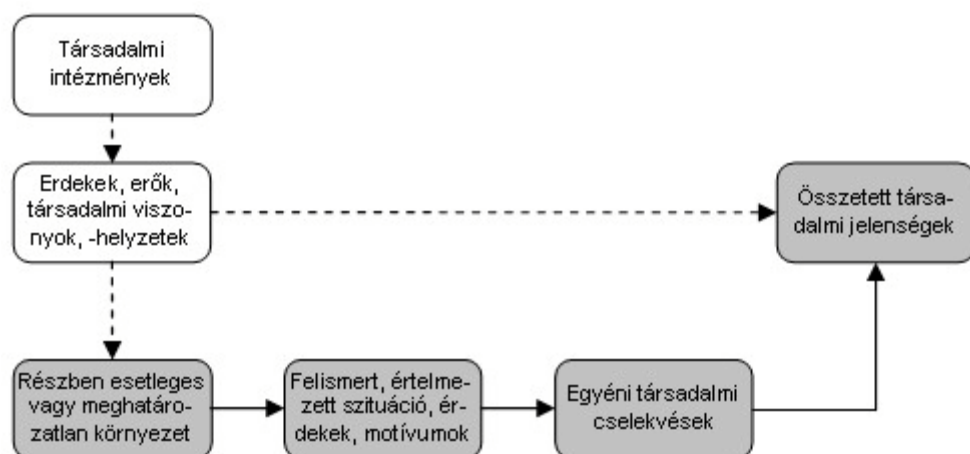
Az individualista szemléletmód előfeltételezése szerint a társadalmi jelenségeket alapvetően az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői határozzák meg. Ennek az előfeltételezésnek főleg olyan fogalmak és összefüggések felelnek meg, amelyek az egyéni cselekvésekre és közvetlen meghatározó tényezőire, valamint a közöttük lévő hatásokra vonatkoznak. Ha azonban a szociológiai elméletek a társadalmi jelenségek kielégítő magyarázatára törekszenek, nem hagyhatják figyelmen kívül azt a tapasztalatot, amely szerint a valóságban a viszonylag állandó társadalmi környezet jelentős mértékben meghatározza az egyéni cselekvéseket és az egyének közötti kölcsönhatásokat, s ezáltal az összetett társadalmi jelenségeket. Különösen azért nem tekinthetnek el ettől, mert a szociológia klasszikus formájában tulajdonképpen e meghatározottság kutatására jött létre.

Az individualista elméletek alapvető dilemmája tehát az, hogy eredeti előfeltételezésüknek megfelelően az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit az átfogó és állandó környezettől függetlenül értelmezzék, vagy ismerjék el az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását. Az előbbi esetben megőrizhetik az elmélet logikai egységességét, de el kell fogadniuk magyarázó funkcióinak a hiányosságait. Az utóbbi esetben viszont olyan idegen fogalmakat és következtetési összefüggéseket kell beépíteniük az elméletbe, amelyek logikailag nem illeszkednek a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőire és az egyénekre vonatkozó fogalmakhoz és összefüggésekhez, s ezzel összefüggésben csak látszólag, logikai ellentmondások árán terjeszthetik ki elméletük magyarázó funkcióit. (Vö.: Alexander 1996:170, 207)

Ezeket a dilemmákat csak egy alapvetően új és összetett szemléletmód keretében lehet feloldani, amelynek alapfogalmai és előfeltételezései egyaránt lehetővé teszik az átfogó és állandó társadalmi környezet, és a cselekvések közvetlen meghatározó tényezőinek, valamint e tényezők hatásainak a következetes leképezését. Fentebb (3.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy az intézményes szociológia elméletének elvont szintje a társadalmi jelenségek átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára szolgál.

- Az intézményes szociológia elméletének empirikus szintjén az individualista szemléletmódot, és ezzel összefüggésben az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatásához képest a társadalmi jelenségek esetlegességét vesszük érdemben figyelembe.

A fejezet második részében (2.2Bb) az elmélet empirikus szintjének az elmélet azon részét neveztük, amelyben kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez kiegészítő fogalmak és kiegészítő összefüggések formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből. Az intézményes szemléletmód lehetőséget nyújt arra, hogy az elmélet empirikus szintjén, kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe vegyünk a társadalmi cselekvések és általában a társadalmi jelenségeket esetlegességét, és ezzel összefüggésben a cselekvő egyének viszonylagos önállóságát. Az előző alcím keretében (3.2Bb) láthattuk, hogy az intézményes szociológia elmélete az elmélet elvont szintjén tulajdonképpen holista, és a holista szemléletmódnak alárendelten foglalja magában az individualista szemléletmód bizonyos vonásait. Az elmélet empirikus szintjén viszont az individualista szemléletmódot, illetve annak két altípusát, a racionalista és a kreativista szemléletmódot vesszük érdemben figyelembe.

1.13. ábra: Az intézményes szemléletmód összefüggései empirikus szinten

Az intézményes szociológia elméletének az empirikus szintjén az intézményes szemléletmód összefüggéseit vagy alapelveit a 1.13. ábrán szemléltetjük. Az elmélet empirikus szintjén többé vagy kevésbé valójában is esetlegesnek, valójában is meghatározatlannak, vagy a valóságos társadalmi intézményekhez, érdekekhez, erökhöz és társadalmi viszonyokhoz képest többé vagy kevésbé esetlegesen felismertnek, illetve esetlegesen értelmezettnek tekintjük az adott társadalmi cselekvések vonatkozásában jelentős társadalmi környezetet. Az individualista szemléletmódnak megfelelően azt a kérdést helyezzük érdeklődésünk középpontjába, hogy az egyének hogyan cselekszenek az adott, részben valójában is esetleges, és/vagy a valósághoz képest esetlegesen értelmezett társadalmi szituációkban, és cselekvéseik milyen következményekkel járnak az összetett társadalmi jelenségek alakulására.

- Az elmélet empirikus szintjén olyan *értelmező-racionális magyarázat* érvényesítésére törekszünk, amelyben egyaránt figyelembe vesszük a racionalista magyarázatot és a szubjektív értelmező magyarázatot.

Fentebb (3.2Bb) említettük, hogy az elmélet elvont szintjén elfogadjuk a racionalista szemléletmódnak a társadalmi cselekvések racionalitására vonatkozó alapelveit, de nem fogadjuk el a társadalmi környezet esetlegességére vonatkozó alapelveit. A racionalista szemléletmódot tehát érdemben az elmélet empirikus szintjén vehetjük figyelembe, ahol már többé vagy kevésbé esetlegesnek tekintjük az átfogó társadalmi környezetet. Empirikus szinten feloldjuk az alternatívák viszonylagos állandóságára, valamint intézmények, és az intézményekkel összefüggésben általában az átfogó és viszonylag állandó környezet általi meghatározottságára vonatkozó előfeltételezést. Tehát figyelembe vesszük azt, hogy a valóságban az adott általános motívumra vonatkozó alternatívák az adott körülmények között kisebb vagy nagyobb mértékben esetlegesek lehetnek. De a racionalista felfogásnak megfelelően ezeket a részben esetleges alternatívákat is eleve adottaknak tekintjük, a szituáció szubjektív értelmezésétől, az egyének ismereteitől függetlenül. Ebben az esetben a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások racionális magyarázata egyben racionalista magyarázat, és azt világítja meg, hogy az adott, részben állandó, részben esetleges körülmények milyen motivációs mechanizmus révén határozzák meg a társadalmi cselekvéseket, és e cselekvések révén a társadalmi kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket. Ebben az esetben tehát – a racionalista szemléletmódnak megfelelően – az áll az érdeklődés középpontjában, hogy az egyének hogyan térképezik fel az alternatívákat, hogyan értékelik az alternatívák várható következményeit, hogyan veszik figyelembe mások alternatíváit és várható reakcióit, és hogyan választják ki az optimális alternatívát, és esetleg hogyan korrigálják cselekvéseiket a tapasztalat fényében.

Fentebb (3.2Bb) utaltunk arra, hogy a kreativista szemléletmód alapgondolata, a szubjektív értelmezés figyelembevételével eleve benne rejlik az intézményes szociológia egész fogalomrendszerében. Elvileg ez teszi lehetővé, hogy empirikus szinten, az elmélet rendszeres részéhez kapcsolódva kiegészítő magyarázatként következetesen figyelembe tudjuk venni a kreativista szemléletmódot.

A kreativista szemléletmódot képviselő gondolatokat részleteikben tehát az elmélet empirikus szintjén, kiegészítő magyarázatként vehetjük figyelembe, további előfeltételezés feloldásával. Az előző pontban említett feloldáson túl feloldjuk az arra vonatkozó előfeltételezést is, hogy az alternatívák az adott körülmények által meghatározottan eleve adottak, és figyelembe vesszük azt, hogy az egymással kölcsönhatásban álló egyének által figyelembe vett alternatívák értelmezett alternatívák. Tehát az egyének tudatában tükröződő alternatívák részben valóságosak, részben nem, és a valóságos alternatívák részben hosszú távon adottak, részben esetlegesek. Ebben az esetben a társadalmi cselekvések és a társadalmi kölcsönhatások értelmező-rationális magyarázatáról van szó, amely arra világít rá, hogy az egyének hogyan értelmezik társadalmi környezetüket cselekvési lehetőségek és képességek, valamint alternatívák és várható következményeik köznap fogalmaiban. Saját értelmezéseikben hogyan veszik figyelembe a másoknak tulajdonított értelmezéseket, mennyiben és hogyan hozzák összhangba az egymástól eltérő értelmezéseket.

Az elmélet elvont szintjének megfelelően egyrészt tételezzük fel, hogy eleve adottak és ismertek a valóságos érdekek, erők, társadalmi viszonyok, társadalmi helyzetek, és e tényezők összességéből mint okból magyarázni és előre jelezni tudunk bizonyos összetett társadalmi jelenségeket. Másrészt empirikus vagy individualista szinten magyarázzuk az egyéni cselekvéseket, és e cselekvésekből összeálló, vagy e cselekvések következményeiként értelmezhető összetettebb társadalmi jelenségeket. A két magyarázatból gyakran különböző összetett jelenségeket magyarázhatunk, illetve különböző jelenségeket jelezhetünk előre. Rávilágíthatunk arra, hogy adott körülmények között az egyéneknek ilyen és ilyen módon kellene cselekedniük, ha eredeti előfeltételezéseinknek megfelelően cselekednének. De nagyrészt valószínűleg nem úgy fognak cselekedni, ezért várhatóan különböző összetett társadalmi jelenségek is kialakulhatnak.

A fejezet harmadik részében rámutattunk arra, hogy milyen alapelvek jellemzőek az intézményes szemléletmódra, és milyen szempontokból vesszük figyelembe a szociológiában kialakult fő szemléletmódokat. A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, nem arról van szó, hogy az intézményes szociológia elméletének kidolgozásában ezekből az alapelvekből és szempontokból indultunk ki, és ezekből vezettük le az elmélet fogalmait és összefüggéseit. Vagy munkánk szerkezetét tekintve nem arról van szó, hogy munkánkban majd kifejezetten ezekből az alapelvekből és szempontokból kiindulva fejtjük ki az intézményes szociológia elméletét. Inkább arról van szó, hogy az elméleti kutatómunka sok részprobléma megoldásából áll, és a kutatómunka középpontjában a mindennapokban általában a részproblémák állnak. Azonban az intézményes szociológia elméletének kidolgozásában, a részproblémák megoldása során jó ideje rendszeresen szemmel tartjuk azt a szempontot, hogy olyan fogalmakat és összefüggéseket dolgozzunk ki, amelyek felhasználásával egyesíthetők a szociológiában kialakult fő szemléletmódok. A szemléletmódok egyesítését pedig azért tartjuk fontosnak, mert a szociológiában a nyolcvanas évek közepéig kialakult fő szemléletmódok a társadalmi jelenségek meghatározottságának olyan jelentős oldalaira mutatnak rá, amelyeket egy általános szociológiai elmélet, vagy szociológiai társadalomelmélet nem hagyhat figyelmen kívül.

Irodalom

- Abrahamson, M. 2001: Functional, Conflict and Neofunctional Theories. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 141-151.
- Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Münch – N. J. Smelser (ed.) 1987: The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press
- Alexander, J. C. – P. Smith 2003: The Strong Program in Cultural Sociology: Elements of a Structural Hermeneutics. In: J. C. Alexander: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press, 11-26.
- Alexander, J. C. – S. Seidman 1990: Culture and Society. Contemporary Debates. Cambridge: Cambridge University Press
- Alexander, J. C. 1985: Neofunctionalism. Beverly Hills: Sage
- Alexander, J. C. 1990: Analytic Debates: Understanding the Relative Autonomy of Culture. In: J. C. Alexander – S. Seidman: Culture and Society. Contemporary Debates. Cambridge: Cambridge University Press, 1-27.
- Alexander, J. C. 1996: Szociológiai elmélet a II. világháború után. Budapest: Balassi Kiadó
- Alexander, J. C. 1998: Neofunctionalism and After. Malden: Blackwell
- Alexander, J. C. 2003: The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford: Oxford University Press
- Barnes, B. 2001: The Macro/Micro Problem and the Problem of Structure and Agency. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 339-352.
- Becker, G. 1986: The Economic Approach to Human Behavior. In: J. Elster (ed.) Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 108-122.
- Berger, P. L. – T. Luckmann, 1998: A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés. Budapest: József Attila Műhely Kiadó
- Bertalan László (szerk.) 1987: Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Blau, P. M. (ed.) 1976A: Approaches to the Study of Social Structure. London: Open Books
- Blau, P. M. 1964: Exchange and Power in Social Life. New York: John Wiley and Sons
- Blau, P. M. 1976B: Introduction: Parallels and Contrasts in Structural Inquiries. In: (ed.) Approaches to the Study of Social Structure. London: Open Books, 1-20.
- Blumer, H. 1969: Symbolic Interactionism. Perspective and Method. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press
- Boudon, R. 1987A: „Az ökológiai elemzés és a kontextuális elemzés kapcsolata.” In: Bertalan László (szerk.): Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont

- Boudon, R. 1987B: The Individualistic Tradition in Sociology. In: Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Munch – N. J. Smelser (ed): The Micro-Macro Link. Berkeley: University of California Press
- Boudon, R. 2001: The Origin of Values. Sociology and Philosophy of Beliefs. New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Bourdieu, P. 1990: The Logic of Practice. Cambridge: Polity Press
- Burt, R. S. 1982: Toward a Structural Theory of Action. Network Models of Social Structure, Perception and Action. New York: Academic Press.
- Calhoun, C. – J. Karaganis 2001: Critical Theory. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 179-200.
- Camic, C. – N. Gross 1998: Contemporary Developments in Sociological Theory: Current Projects and Conditions of Possibility. Annual Review of Sociology 24: 453-476
- Clegg, S. R. 1989: Frameworks of Power. London: SAGE Publications
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo (ed.) 1992A: Rational Choice Theory. Advocacy and Critique. London: Sage Publications
- Coleman, J. S. – T. J. Fararo 1992B: Introduction. In: (ed.) Rational Choice Theory. Advocacy and Critique. London: Sage Publications, IX-XXII.
- Coleman, J. S. 1990: Foundations of Social Theory. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Colomy, P. (ed.) 1990: Neofunctionalist Sociology. Edward Elgar Publishing Limited
- Coughlin, R. M. (ed.) 1991: Morality, Rationality and Efficiency. New Perspectives on Socio-Economics. London: B. E. Sharpe
- Csontos László (vál.) 1998: A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó
- Dahrendorf, R. 1976: Class and Class Conflict in Industrial Society. (1959) London and Henley: Routledge and Kegan Paul
- Davidson, D. 1980: Mental Events. In: Essays on Actions and Events. Oxford: Oxford University Press
- Descartes, R. 1980: Válogatott filozófiai művek. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Dilthey, W. 1974: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Budapest: Gondolat Kiadó
- DiMaggio, P. J. – W. W. Powell 1991A (ed.): The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: Chicago of Chicago Press
- DiMaggio, P. J. – W. W. Powell 1991B: Introduction. In: (ed.): The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1-38.
- Douglas, J. D. (ed.) 1970A: Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul
- Douglas, J. D. 1970B: Understanding Everyday Life. In: J. D. Douglas (ed.): Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul, 3-44.
- Douglas, J. D. 1984: A mindennapi élet megértése. In: Hernádi Miklós (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 356-402.

- Durkheim, E. 1978: A társadalmi tények magyarázatához. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Elster, J. (ed.) 1986A: Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell.
- Elster, J. 1982: Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism. *Theory and Society*. 11:453-482.
- Elster, J. 1985: Making Sense of Marx. Cambridge: Cambridge University Press
- Elster, J. 1986B: Introduction. In: (ed.): Rational Choice. Oxford: Basil Blackwell, 1-33.
- Elster, J. 1995: A társadalom fogaskerekei. Budapest: Osiris-Századvég Kiadó
- Etzioni, A. – P. R. Lawrence (eds.) 1991: Socio-Economics. Toward a New Synthesis. London: B. E. Sharpe
- Farkas J. 1982: A tudomány társadalmi lényege. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Farkas Z. 1990: A társadalmi viszony és a társadalmi cselekvés. Budapest: Szociológiai füzetek.
- Farkas Z. 1997: A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Fehér M. – Hársing L. 1977: A tudományos problémától az elméletig. Kossuth Könyvkiadó
- Ferguson, H. 2001: Phenomenology and Social Theory. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 232-248.
- Forrai G. – Szegedi P. (szerk.) 1999: Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. Budapest: Áron Kiadó
- Friedman, D. – M. Hechter 1991: Miben járul hozzá a racionális döntések elmélete a makroszociológiai kutatásokhoz? *Replika*, 4: 58-79.
- Gadamer, H. 1984: Igazság és módszer. Budapest: Gondolat Kiadó
- Garfinkel, H. 1967: Studies in Ethnomethodology. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall
- Gasking, D. 1987: Okság és gyakorlati ajánlások. In: Bertalan L. (szerk.): Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Giddens, A. 1984: The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. 1995A: Szociológia. Budapest: Osiris Kiadó
- Giddens, A. 1995B: Comte, Popper and Positivism. In: Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought. Stanford: Stanford University Press, 136-198.
- Giddens, A. 1995C: Politics, Sociology and Social Theory. Encounters with Classical and Contemporary Social Thought. Stanford: Stanford University Press
- Goffman, E. 1981: A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest: Gondolat Kiadó
- Habermas, J. 1984: The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society. Boston: Beacon Press

- Habermas, J. 1987: A kommunikatív cselekvés elmélete. Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, J. 1995: The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason. (1987) Cambridge: Polity Press
- Halfpenny, P. 2001: Positivism in the Twentieth Century. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 371-394.
- Hársing L. 1981: A tudományos érvelés logikája. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994A: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers
- Heap, S. H. – M. Hollis – B. Lyons – R. Sugden – A. Weale 1994B: Introduction. In: The Theory of Choice. A Critical Guide. (1992) Oxford and Cambridge: Blackwell Publishers, VII-XV.
- Hechter, M. – K. Opp – R. Wippler (ed.) 1990A: Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter
- Hechter, M. – K. Opp – R. Wippler 1990B: Introduction. In: (ed.): Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects. New York: Walter de Gruyter, 1-9.
- Hechter, M. – K. Opp (ed.) 2001: Social Norms. New York: Russel Sage Foundation
- Hechter, M. – L. Nadel – R. E. Michod (ed.) 1993: The Origin of Values. New York: Aldine de Gruyter
- Hechter, M. 1987: Principles of Group Solidarity. Los Angeles: University of California Press
- Heckathorn, D. D. 2001: Sociological Rational Choice. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 270-284.
- Hegel, G. W. F. 1979: A logika tudománya. I.- II. rész. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hempel, C. G. – P. Oppenheim 1999: A tudományos magyarázat logikája. In: Forrai G. – Szegedi P. (szerk.): Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. Budapest: Áron Kiadó, 109-127.
- Heritage, J. 1984: Garfinkel and Ethnomethodology. Cambridge: Polity Press
- Hernádi Miklós (szerk.) 1984: A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó
- Hess, B. B. – E. W. Markson – P. J. Stein 1991: Sociology. New York: MacMillan
- Holton, R. J. 2001: Talcott Parsons: Conservative Apologist or Irreplaceable Icon? In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 152-162.
- Homans, G. C. 1967: The Nature of Social Science. New York: Harcourt, Brace and World
- Homans, G. C. 1974: Social Behavior: Its Elementary Forms. (Rev. ed.) New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Horkheimer, M. 1976: Hagyományos és kritikai elmélet. In: Papp Zsolt (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 43-116.
- Hume, D. 1973: Tanulmány az emberi értelemről. Budapest: Magyar Helikon

- Ingram, D. – J.-S. Ingram (ed.) 1992: *Critical Theory: The Essential Readings*. St Paul: Paragon
- Knoke, D. – J. H. Kuklinski 1982: *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage Publications
- Kuhn, T. S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Kulcsár K. 1966: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Lennon, K. 1990: *Explaining Human Action*. London: Duckworth.
- Lukács Gy. 1985: *A társadalmi lét ontológiájáról*. I. kötet. Történeti fejezetek. Budapest: Akadémiai Kiadó, Magvető Kiadó
- Mansbridge, J. J. (ed.) 1990: *Beyond Self-Interest*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marx, K. – F. Engels 1976: *A német ideológia*. Budapest: MEM 3. kötet
- Marx, K. 1957: *A moselvidéki ...tudósító igazolása*. Budapest: MEM. 1. köt.
- Marx, K. 1965: *Előszó A politikai gazdaságtan bírálatához*. Budapest: MEM. 13. köt.
- Mead, G. H. 1973: *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Meleghy, T. 2000: *A strukturalizmus – Claude Lévi-Strauss*. In: Morel, J. – E. Bauer. – T. Meleghy. – H.-J. Niedenzu – M. Preglau – H. Staubmann (szerk.): *Szociológiaelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó, 129-154.
- Merton, R. K. 1980: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Molm, L. D. 2001: *Theories of Social Exchange and Exchange Networks*. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): *Handbook of Social Theory*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 260-272.
- Morel, J. – E. Bauer. – T. Meleghy. – H.-J. Niedenzu – M. Preglau – H. Staubmann (szerk.) 2000: *Szociológiaelmélet*. Budapest: Osiris Kiadó
- Morris, M. 1977: *Excursion into Creative Sociology*. New York: Columbia University Press
- Mülich, R. – N. J. Smelser 1987: *Relating the Micro and Macro*. In: Alexander, J. C. – B. Giesen – R. Mülich – N. J. Smelser (ed): *The Micro-Macro Link*. Berkeley: University of California Press
- Orthmayr I. 1997: *Módszertani individualizmus*. *Szociológiai Szemle*, 3: 3-31.
- Papp Zs. (szerk.) 1976: *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Parsons, T. – N. J. Smelser 1956: *Economy and Society*. New York: Free Press
- Parsons, T. 1949: *The Structure of Social Action*. (1937) New York: Free Press; London: Collier – MacMillan Limited
- Parsons, T. 1951: *The Social System*. New York: Free Press
- Parsons, T. 1967: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, T. 1971: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, T. 1985: *A cselekvés elmélete*. In: Rényi Á. (szerk.) *Válogatás Talcott Parsons cselekvéselméleti írásaiból*. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 17-38.

- Popper, K. R. 1976: A társadalomtudomány logikája. In: Papp Zs. (szerk.): Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában. Budapest: Gondolat Kiadó, 279-301.
- Popper, K. R. 1989: A historicizmus nyomorúsága. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Rényi Á. (szerk.) 1985: Válogatás Talcott Parsons cselekvésselméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.)
- Rex, J. 1961: Key Problems of Sociological Theory. London: Routledge and Kegan Paul
- Ricoeur, P. 1994: Hermeneutics and the Human Science. (1981) Paris: Cambridge University Press
- Ritzer, G. – B. Smart (ed.) 2001A: Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Ritzer, G. – B. Smart 2001B: Introduction: Theorists, Theories and Theorizing. In (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1-9.
- Ritzer, G. 1988: Contemporary Sociological Theory. New York: McGraw-Hill, Inc.
- Ritzer, G. 1991: Metatheorizing in Sociology. Lexington: Lexington Books
- Ritzer, G. 1997: Postmodern Social Theory. New York, etc.: The McGraw-Hill Companies
- Rogers, M. F. 2001: Contemporary Feminist Theory. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 285-296.
- Rosenberg, M. – R. H. Turner (eds.) 1981: Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books
- Sandstrom, K. L. – D. D. Martin – G. A. Fine 2001: Symbolic Interactionism at the End of the Century. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 217-231.
- Schaefer, R. T. 1983: Sociology. New York: McGraw-Hill Book Company
- Schütz, A. 1984: A cselekvések köznapi és tudományos értelmezése. In: Hernádi Miklós (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Válogatás. Budapest: Gondolat Kiadó, 178-228.
- Scott, J. (ed.) 2002A: Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I. London and New York: Routledge
- Scott, J. (ed.) 2002B: General Introduction. In: (ed.): Social Networks. Critical Concepts in Sociology. Volume I. London and New York: Routledge, 1-21.
- Scott, W. R. 1987: The Adolescence of Institutional Theory. Administrative Science Quarterly 32:493-511.
- Scott, W. R. 1995: Institutions and Organizations. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Seidman, Steven 1991: The End of Sociological Theory: The Postmodern Hope. Sociological Theory, 9: 131-146.
- Sjöstrand, S-E. 1993A (ed.): Institutional Change. Theory and Empirical Findings. New York: M. E. Sharpe

- Sjöstrand, S-E. 1993B: On Institutional Thought in the Social and Economic Sciences. In: (ed.): Institutional Change. Theory and Empirical Findings. New York: M. E. Sharpe, 3-31.
- Smelser, N. J. (ed.) 1988A: Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publications
- Smelser, N. J. 1988B: Introduction. In: (ed.) Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publications, 9-19.
- Stegmüller, W. 1987: Az okság problémája. In: Bertalan L. (szerk.): Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 9-42.
- Stryker, S. 1980: Symbolic Interactionism. Merlo Park, California: Benjamin Commings
- Stryker, S. 1981: Symbolic Interactionism: Themes and Variations. In: M. Rosenberg – R. H. Turner (eds.): Social Psychology: Sociological Perspectives. New York: Basic Books, 3-29.
- Szántó Z. 1998: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In: Csontos László (vál.): A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó, 7-24.
- Sztompka, P. 1991: Society in Action. The Theory of Social Becoming. Cambridge: Polity Press
- Tardos Róbert 1998: Szociológiai válaszkísérletek a mikro-makro problémára. Szociológiai Szemle, 1:3-22.
- Tönnies, F. 1983: Közösség és társadalom. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Wallace W. 1988: Toward a Disciplinary Matrix in Sociology. In: N. J. Smelser (ed.) Handbook of Sociology. Newbury Park: Sage Publication, 23-76.
- Wartofsky, M. V. 1977: A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Budapest: Kossuth Könyvkiadó
- Weber, M. 1982: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Budapest: Gondolat Kiadó
- Weber, M. 1987: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wessely A. 1998: A kultúra szociológiája. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium
- Wiley, N 1988: The Micro-Macro Problem in Social Theory. Sociological Theory, 6:254-261.
- Wilson, T. P. 1970: Normative and Interpretive Paradigms in Sociology In: Douglas, J. D. (ed.): Understanding Everyday Life. Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge. London: Routledge and Kegan Paul, 57-79.
- Winch, Peter 1988: A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Wright, G. H. 1987: Magyarázat és megértés. In: Bertalan L. (szerk.) Magyarázat, megértés és előrejelzés. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Wrong, D. H. 1979: Power. Its Forms, Bases and Uses. Oxford: Basil Blackwell
- Zhao, S. 2001: Metatheorizing in Sociology. In: G. Ritzer – B. Smart (ed.): Handbook of Social Theory. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 386-394.

Farkas Zoltán

A SZOCIOLÓGIAI ÉS AZ INTÉZMÉNYES SZEMLÉLETMÓD

Előadásvázlat 1.

1. A szociológiai szemléletmód

1.1. A szociológiai szemléletmód meghatározása

A) A szociológia tárgya és szemléletmódja

a) A szociológia tárgya

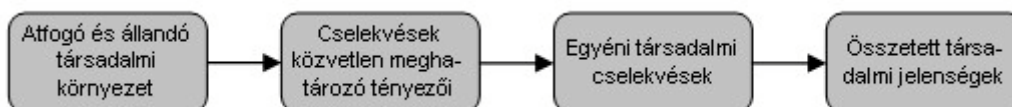
- A mai szociológia a fogalmilag sokértelmű társadalmi jelenségeket, tágabb értelemben az emberek együttélésével összefüggő jelenségeket tanulmányozza.
- A szociológiát elvileg sajátos szemléletmódja különböztetheti meg a társadalmi jelenségekkel, illetve az emberek együttélésével foglalkozó más tudományoktól, de e tudományban nem alakult ki egységes szemléletmód.

b) A szemléletmód és a paradigma fogalma

- A *tudományos szemléletmód* az adott tudomány alapvető kérdéseire vonatkozó nézetek rendszere, amely alapvetően meghatározza az elméleti fogalmak és összefüggések egészét. A *paradigma* viszont olyan tipikus szemléletmód, amely az adott tudományban intézményesült, és ezért viszonylag széles körben elfogadott.
- A szociológiában nem alakult ki egységes szemléletmód, illetve paradigma, megkülönböztethetünk azonban olyan tipikus szemléletmódokat, amelyek intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak, tehát paradigmákként is értelmezhetők.

B) A szemléletmód tipizálásának szempontjai

a) A szociológia alapvető összefüggései és kérdései

1.1. ábra: A szociológia alapvető összefüggései

- *A szociológia alapvető összefüggései:* (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározza a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezőit, különösen a cselekvések motívumait. (2) A motívumok és az egyéb közvetlen meghatározó tényezők meghatározzák az egyének társadalmi cselekvéseit. (3) Az összetettebb társadalmi jelenségek értelmezhetőek az egyéni társadalmi cselekvések valamilyen összegeződéseiként vagy következményeiként.
- *A szociológia alapvető kérdései:* (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők, vagy az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik? (2) Milyen természetű és hogyan jön létre az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet? (3) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői, különösen a cselekvések motívumai? (4) Milyen természetűek a társadalmi cselekvések, csoportok milyen értelemben tekinthetők a társadalmi cselekvések szubjektumainak? (5) Milyen tényezők által meghatározottan és hogyan szerveződnek többé vagy kevésbé rendszeresen ismétlődő és valamiféle rendezettséget mutató egységgé az összetett társadalmi jelenségek?

b) A tipikus szemléletmódok felvázolása

Az alapvető meghatározó tényezők szintje	A lényegi meghatározó tényezők természete	
	Szimbolista szemléletmód	Faktualista szemléletmód
Holista szemléletmód	<i>Normativista szemléletmód</i>	<i>Strukturalista szemléletmód</i>
Individualista szemléletmód	<i>Kreativista szemléletmód</i>	<i>Racionalista szemléletmód</i>

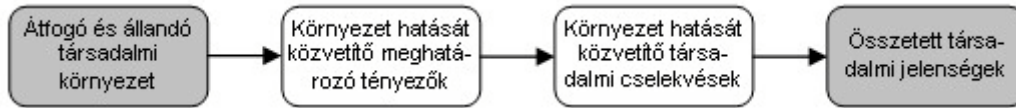
1.1. táblázat: A szociológiai szemléletmód típusai

- Az *átfogó szemléletmódok* szintjén, a társadalmi jelenségeket alapvetően meghatározó tényezők szintje szempontjából megkülönböztetjük egymástól a holista és az individualista szemléletmódot. A társadalmi jelenségeket meghatározó tényezők természete szempontjából különbséget teszünk a szimbolista és a faktualista szemléletmód között.
- A *fő szemléletmódok* szintjén különbséget teszünk a normativista, a strukturalista, a kreativista és a racionalista szemléletmód között. A fő szemléletmódok azoknak az átfogó szemléletmódoknak a közös sajátosságaival jellemezhetőek, amelyeknek a metszéspontjában elhelyezkednek.
- A szociológiai szemléletmódok fő típusai egyben paradigmákként is léteznek, azaz bizonyos mértékben intézményesültek, és a szociológia művelői körében viszonylag széles körben elfogadottak.

1.2. A meghatározók szintje szerinti szemléletmódok

A) A holista és az individualista szemléletmód

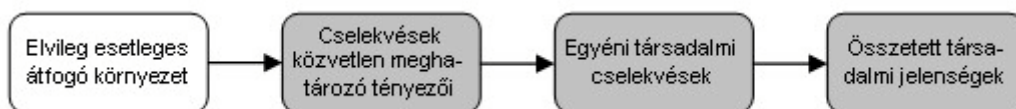
a) A holista szemléletmód

1.2. ábra: A holista szemléletmód összefüggései

- A *holista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az adott társadalom vagy társadalmi csoport egészét jellemző, átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezetre vonatkozó tényezők képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet történetileg formálódik, és a mindenkor társadalmi környezet az egyes egyénektől és a megfigyelhető társadalmi jelenségektől függetlenül létezik. (3) A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői és ezen belül a cselekvések motívumai az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik. (4) A társadalmi környezetben hasonló helyzetben lévő egyének cselekvései hasonlóak, ezáltal bizonyos csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyénektől függetlenül létező környezeti tényezők közötti összefüggéseket vagy törvényszerűségeket tükrözik.

b) Az individualista szemléletmód

1.3. ábra: Az individualista szemléletmód összefüggései

- Az *individualista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyéni cselekvések közvetlen meghatározó tényezői képezik. (2) Az átfogó társadalmi környezet nem eleve adott, hanem az egyének tudatában vagy cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve e tényezők eredményeként létezik. (3) A releváns társadalmi környezet elvileg esetleges, a közvetlen környezetet jelenti, amely csak az egyéni cselekvőkre és a cselekvések motívumaira vonatkoztatva értelmezhető. (4) A társadalmi cselekvések szubjektumai közvetlenül csak egyének lehetnek, a csoportoknak tulajdonított viselkedés visszavezethető egyéni cselekvésekre. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei az egyének cselekvéseinek szándékos vagy spontán eredményei.

B) A makro- és a mikroszociológia szemléletmódja

a) A makro és a mikro értelmezése

- Az elemzés *mikroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát képező társadalmi jelenségek egyének cselekvéseiként és egyének közötti kölcsönhatásokként, valamint ezek következményeiként is értelmezhetők; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és a cselekvések szubjektumait egyének képezik.
- Az elemzés *makroszintjén* (1) a magyarázat tárgyát olyan összetett társadalmi jelenségek képezik, amelyek többé vagy kevésbé az adott társadalmi csoport egészét jellemzik; ugyanakkor (2) a magyarázatban a meghatározó tényezők szerepét betöltő tulajdonságok hordozóit és a cselekvések szubjektumait – az erre vonatkozó előfeltételezések szerint – valóságosan vagy csupán átvitt értelemben az egyének bizonyos csoportjai képezik.

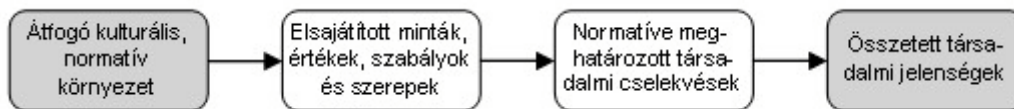
b) Az elemzés szintjei és a tipikus szemléletmódok

- A makroszociológia és a mikroszociológia kutatási területe szorosan összefügg, de elvileg nem esik egybe a holista és az individualista szemléletmóddal.

1.3. A szociológiai szemléletmód fő típusai

A) A holista szemléletmód típusai

a) A normativista szemléletmód

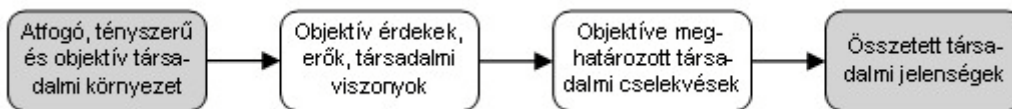

1.4. ábra: A normativista szemléletmód összefüggései

- A *normativista szemléletmód* alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet kulturális, illetve normatív természetű, amelynek legfontosabb elemeit a szimbolikus minták, az értékek és a szabályok képezik. (3) Az egyének a szocializáció során a kultúrából a személyiségükbe építik a szimbolikus mintákat, az értékeket és a szabályokat, és közvetlenül e tényezők határozzák meg a magatartásokat és a kölcsönhatásokat. (4) Az egyéni társadalmi cselekvések tehát a kultúra meghatározó hatását közvetítik, s a közös kultúra alapján csoportok is tekinthetők cselekvések szubjektumainak. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a közös kultúrát tükrözik, s a társadalom rendezettsége különösen azáltal biztosított, hogy az egyének elfogadják a közös kultúra szimbolikus mintáit, értékeit és szabályait. (1.4. ábra)
- A normativista szemléletmódot főleg a normativista rendszerelmélet és a kulturális szociológia képviseli a szociológiában. Azonban általánosságban a

szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia egyes képviselői is elfogadják a normativista szemléletmód alapelveit.

b) A strukturalista szemléletmód

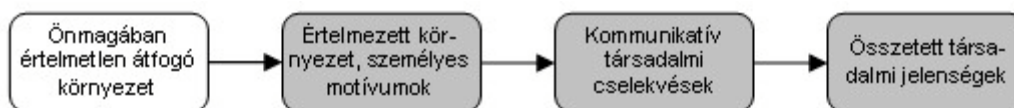
1.5. ábra: A strukturalista szemléletmód összefüggései

- A *strukturalista szemléletmód* alapelvei: (1) Az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet alapvetően meghatározza a társadalmi jelenségeket. (2) A társadalmi környezet tényszerű és objektív természetű, az egyes egyénektől függetlenül létezik. (3) Az egyének és csoportok magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat a tényszerű érdekek és erők, a tényszerű társadalmi viszonyok határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések a tényszerű társadalmi helyzetet tükrözik, és a hasonló helyzetben lévő egyének által alkotott csoportok társadalmi cselekvések szubjektumait is képezhetik. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei a tényszerű és objektív társadalmi viszonyokat tükrözik, s a társadalom rendezettségét, valamiféle egységét különösen a hatalmi viszonyok biztosítják. (1.5. ábra)
- A strukturalista szemléletmódot főleg a konfliktuselméletek, és az ezen elméletektől részben megkülönböztethető neo-marxista elméletek, különösen a kritikai elmélet és az osztályelméletek képviselik.

B) Az individualista szemléletmód típusai

a) A kreativista szemléletmód

- A *kreativista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének tudatában létezik, az egyének a mindennapi kölcsönhatások során maguk hozzák létre saját társadalmi valóságukat, egy közös értelmezési folyamatban. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat személyes motívumok, és az együttesen kialakított, de csupán az adott esetekre érvényes értelmezések motiválják. (4) A társadalmi cselekvések szimbolikus természetű, jelentéseket hordozó egyéni cselekvések, s a csoportok viselkedései is ilyen cselekvésekből épülnek fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek az egyének személyes viselkedési hajlandóságainak halmozódásai, s a társadalom rendezettsége annyiban biztosított, amennyiben az egyének rendszeresen kialakítják a társadalmi valóság közös értelmezését. (1.6. ábra)

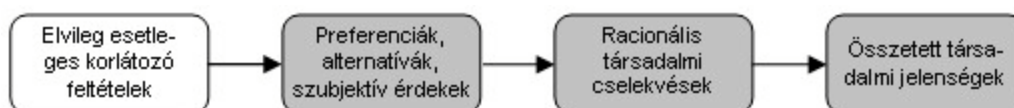

1.6. ábra: A kreativista szemléletmód összefüggései

- A szimbolikus interakcionizmus és a fenomenológiai szociológia körébe sorolt egyes elméletek a normativista és a kreativista szemléletmód határán helyezkednek el, de ezen irányzatok döntően a kreativista szemléletmódot képviselik. Tisztábban fejezi ki a kreativista szemléletmódot az etnometodológia és az egzisztencialista szociológia.

b) A racionalista szemléletmód

- A *racionalista szemléletmód* alapelvei: (1) A társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezőket az egyének cselekvéseit közvetlenül meghatározó tényezők képezik. (2) A társadalmi környezet az egyének cselekvéseiben és kölcsönhatásaiban, illetve e tényezők eredményeként létezik. A mindenkori társadalmi környezet elvileg esetleges, és csak az egyéni cselekvőkre vonatkoztatva értelmezhető. (3) Az egyének magatartását és a közöttük megfigyelhető kölcsönhatásokat főleg az egyének racionális motívumai, azaz szubjektív érdekei, s ezzel összefüggésben preferenciái és alternatívái határozzák meg. (4) A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. (5) Az összetettebb társadalmi jelenségek szabályszerűségei és a társadalom rendezettsége a racionális cselekvések részben szándékolt, de főleg spontán eredményei. (1.7. ábra)

1.7. ábra: A racionalista szemléletmód összefüggései

- A racionalista szemléletmódot ma tulajdonképpen a racionális döntések elmélete képviseli a szociológiában, valamint ez a szemléletmód jellemző a korai társadalmi csereelméletre is.

C) Vegyes, átmeneti és összetett szemléletmódok

- A nyolcvanas évektől kezdve egyrészt az elméleti szociológusok viszonylag szűk körében felerősödtek azok az elméleti törekvések, amelyek a különböző szemléletmódok egyesítésére irányultak. Másrészt, a szociológia művelőinek szélesebb köreiben felerősödtek azok a törekvések, amelyek eredményeként a szociológiaelmélet egyre inkább sok részelméletre esett szét.

2. A társadalmi jelenségek magyarázata

2.1. A tudományos magyarázat típusai

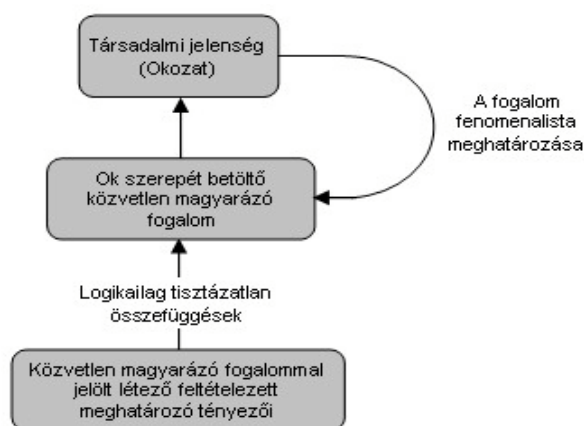
A) Az oksági és a látszólagos oksági magyarázat

a) Az oksági magyarázat sajátosságai

- Az *oksági magyarázat* elemi formában két létező, az ok és az okozat összefüggését tartalmazza. Ha az ok fennáll, ez elvileg szükségszerűen magával vonja az okozat bekövetkezését. A szűkebb értelemben vett oksági magyarázatban az okot általános szabályszerűség vagy törvény kapcsolja össze az okozattal.
- Az oksági magyarázatnak eleget kell tennie egyrészt a *logikai függetlenség követelményének*, ami felfogásunk szerint azt jelenti, hogy az ok és az okozat között nem lehet közvetlen logikai kapcsolat, másrészt az oknak a valóságban tényszerű létezőnek kell lennie.
- A logikai függetlenség követelménye magában foglalja a *tapasztalati függetlenség követelményét* is, amin azt értjük, hogy az adott okot és okozatát meg kell tudnunk határozni anélkül is, hogy tapasztaltuk volna az okozat bekövetkezését.

b) A pozitivista és a fenomenalista szemléletmód

- A *pozitivistá szemléletmódot* tükröző szociológiai elméletekben (1) társadalmi jelenségek magyarázatai kifejezetten oksági magyarázatok, (2) amelyekben az okok szerepét betöltő fogalmak és tényezők a valóságban tényszerű létezőkre vonatkoznak, (3) az ok és az okozat szerepét betöltő fogalmak és tényezők között nincs közvetlen logikai kapcsolat, és (4) a közöttük lévő összefüggéseket általános törvények formájában fogalmazzák meg.
- *Látszólagos oksági magyarázatnak* nevezzük az olyan magyarázatot, amely formailag oksági magyarázatnak tűnik, de nem tesz eleget a logikai függetlenség követelményének.

1.8. ábra: A fenomenalista magyarázat jellemzői

- A fenomenalista szemléletmódra jellemző *fenomenalista magyarázat* olyan látszólagos oksági magyarázat, amelyben a feltételezett okot olyan *fenomenalista fogalom* képviseli, amelyet az adott fogalom által jelölt létező feltételezett megnyilvánulási formájára, következményére történő hivatkozással határozzunk meg.

B) A kulturális és a funkcionális magyarázat

- A *kulturális magyarázat* egyrészt adott kulturális minták, értékek, szabályok és szerepek, másrészt az ezeknek megfelelő cselekvések és jelenségek közötti összefüggést tartalmazza. A szociológiaelméletben a normativista szemléletmód a kulturális magyarázatot részesíti előnyben.
- A *funkcionális magyarázat* a társadalmi jelenségeket az általuk betöltött funkcióval magyarázza. E szerint olyan cselekvések és jelenségek figyelhetők meg, amelyek hozzájárulnak az adott társadalomnak mint egésznek a rendezett működéséhez és fennmaradásához.

C) Az intencionális magyarázat

a) Az intencionális magyarázat sajátosságai

- Az *intencionális magyarázat* a társadalmi jelenségeket cselekvésekként értelmezi, s a cselekvéseket az egyének szándékaiból, illetve abból magyarázza, hogy e szándékokkal összefüggésben az egyének hogyan értelmezik vagy hogyan ismerik meg környezetüket.
- Az intencionális magyarázatnak eleget kell tennie a *tapasztalati függetlenség* követelményének, azaz az adott motívumot vagy szándékot meg kell tudnunk határozni attól függetlenül is, hogy tapasztaltuk volna a neki tulajdonított cselekvéseket vagy jelenségeket.

b) A szubjektív értelmezés és a racionális magyarázat

- A kreativista szemléletmód képviselői a szubjektív értelmezésre, a racionalista szemléletmód képviselői viszont a racionális döntés elemzésére helyezik a hangsúlyt a társadalmi jelenségek intencionális magyarázatában.

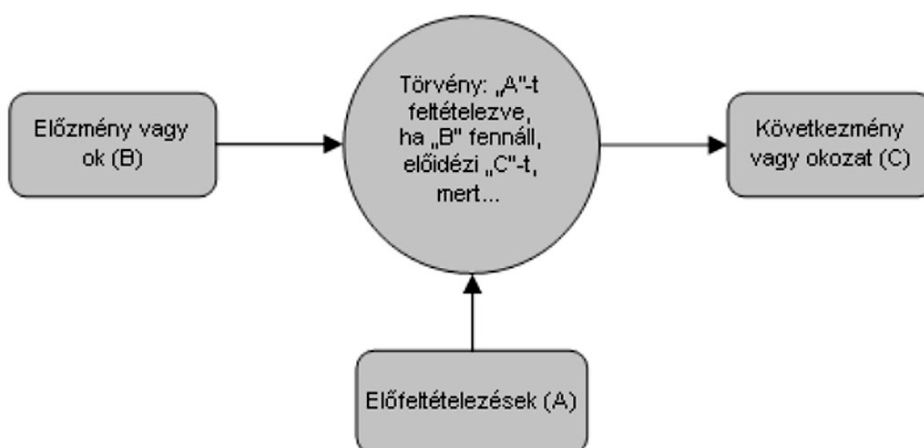
2.2. A szociológiai elméletek jellege és szerkezete

A) A magyarázat jellege és érvényessége

a) A deduktív és az induktív magyarázat

- A *deduktív elmélet* bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből logikailag következetesen levezetett fogalmakból és összefüggésekből épül fel. Az *induktív elmélet* tapasztalati ismeretek általánosítása útján alkotott fogalmakból, és e fogalmak közötti, szintén tapasztalati ismeretekből általánosított összefüggésekből épül fel.
- Felfogásunk szerint egy fejlett társadalomelmélet logikailag következetesen felépített, tehát deduktív természetű, és szükségszerű összefüggéseket tartalmaz. A deduktív elméletek szükségszerű összefüggései azonban a valóságban csak

bizonyos valószínűséggel érvényesülnek, amennyiben az adott elmélet előfeltételezései a valóságban nem teljesülnek.

1.9. ábra: A deduktív magyarázat sémája

- Deduktív magyarázat, illetve deduktív elmélet csupán bizonyos előfeltételezések kikötése esetén lehetséges. Ha azok a tényezők, amelyekre az előfeltételezések vonatkoznak, valójában tetszőlegesen alakulnak, s ezt a magyarázatban figyelembe vesszük, a deduktív magyarázat induktív magyarázattá alakulhat át.

b) A szociológiai elméletek érvényessége

- Egy elmélet *elvi érvényessége* azt jelenti, hogy az előfeltételezések teljesülése esetén összefüggései várhatóan tapasztalatilag is teljesülnek. A *tapasztalati érvényesség* vizsgálata annak megállapítását jelenti, hogy mennyiben teljesülnek az előfeltételezések.
- A különböző szemléletmódokra irányuló bírálatok általában az előfeltételezéseket kérdőjelezik meg, s ez alapján vonják kétségbe az adott szemléletmód érvényességét. Az előfeltételezések teljesülése vagy nem teljesülése azonban önmagában nem érinti az elméletek elvi érvényességét.

B) A szociológiai fogalmak és összefüggések

a) A szociológiai elmélet rendszeres része

- Egy elmélet *alapfogalmainak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyek az adott elméleten belül kifejezett formában nagyrészt meghatározatlanok, és amelyekből kifejezett meghatározások révén a további fogalmak származnak.
- *Rendszeres fogalmaknak* azokat a fogalmakat nevezzük, amelyeket az adott elméletben az alapfogalmak, illetve az alapfogalmak és más rendszeres fogalmak felhasználásával logikailag következetesen határoztak meg.
- Az *előfeltételezések* olyan összefüggések, amelyek az adott elmélet keretei között nem igazolhatók, más összefüggésekből nem vezethetők le. A *következetes összefüggések* a rendszeres fogalmak közötti olyan összefüggések, amelyek az alapfogalmakból, a rendszeres fogalmakból és az előfeltételezésekből logikailag levezethetők.

- *Rendszeres elméletnek* vagy egy *elmélet rendszeres részének* az elmélet rendszeres fogalmait és következetes összefüggéseit nevezzük, amelyek az elmélet alapfogalmain és előfeltételezésein alapulnak.

b) Az elmélet rendszertelen része, elvont és empirikus szintje

- *Idegen fogalmaknak* az alapfogalmaktól eltekintve azokat a fogalmakat nevezzük, amelyeket az adott elméletben logikailag következetesen nem határoztak meg. Az *elmélet rendszertelen része* idegen fogalmakból, és ilyen fogalmak felhasználásával megfogalmazott *következetlen összefüggésekből* áll.
- Az *elmélet elvont* vagy ideáltipikus szintjén, az elmélet rendszeres részében bizonyos alapfogalmakból és előfeltételezésekből kiindulva logikai úton képezünk újabb fogalmakat és fogalmazunk meg összefüggéseket.
- Az *elmélet empirikus szintjén* kifejezetten feloldunk bizonyos előfeltételezéseket, és ily módon – amennyiben ezt az alapfogalmak lehetővé teszik – az elmélet rendszeres részéhez *kiegészítő fogalmak* és *kiegészítő összefüggések* formájában következetesen kapcsolhatunk olyan fogalmakat és összefüggéseket is, amelyek nem vezethetők le az eredeti előfeltételezésekből.

3. Az intézményes szociológia elmélete

3.1. Az intézményes szociológia fogalmai és tárgya

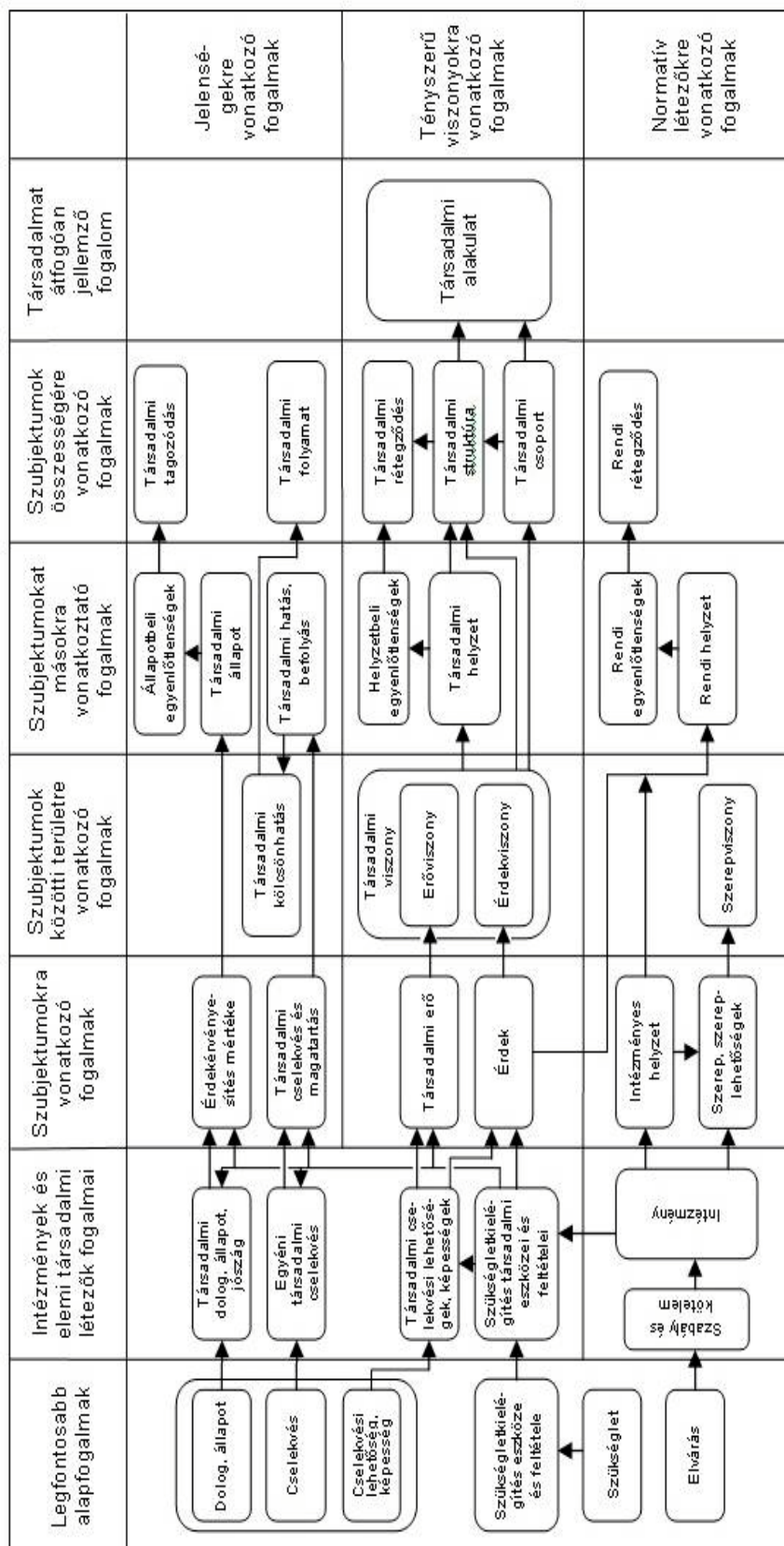
A) Az intézményes szociológia elméletének fogalmai

a) Az intézményes szociológia alapfogalmai

- Az intézményes szociológia elméletének legfontosabb alapfogalmait az emberi élet elemi alkotórészeire mint a szükségletkielégítés összetevőire vonatkozó fogalmak képezik: formai szempontból a dolog, az állapot, a cselekvés, a cselekvési lehetőség és képesség; tartalmi szempontból a szükséglet tárgya, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele. A jelképi természetű létezőkre vonatkozó alapfogalmak közül az elvárás fogalmát emeljük ki.
- A *társadalmi élet elemi alkotórészeinek* a szükségletkielégítés intézmények által létrehozott, illetve meghatározott eszközeit és feltételeit tekintjük.

b) A fogalmak típusai a létezők természete szerint

- A dolgokból, állapotokból és cselekvésekből felépülő társadalmi létezők a közvetlen megfigyelés számára is hozzáférhetőek, amelyek a szociológiai magyarázatokban általában a társadalmi jelenségek szerepét töltik be.
- A viszonszerű fogalmakkal jelölt létezők cselekvési lehetőségekből és képességekből épülnek fel. E fogalmak a társadalmi jelenségek magyarázatában az alapvető meghatározó tényezők, illetve az okok szerepét töltik be. Ezért a viszonszerű fogalmakat a jelenségszerű fogalmaktól függetlenül kell meghatároznunk.
- A normatív létezőkre vonatkozó fogalmak közül a legfontosabb az intézmény fogalma. Elvileg minden társadalmi létezőt úgy értelmezzük, hogy azokat intézmények hozzák létre, illetve intézmények határozzák meg.

1.10. ábra: Az intézményes szociológia törzsfogalmainak származtatása

c) Az intézményes szociológia szaknyelve

- Alapvetően új szociológiai szemléletmód kidolgozása alapvetően új szaknyelv kidolgozása nélkül eleve elképzelhetetlen. Ha az olvasó meg akarja érteni az intézményes szociológia elméletét, meg kell megtanulnia annak sajátos szaknyelvét.

B) Az intézményes szociológia kutatási területe és tárgya

a) A központi kutatási terület: a társadalmi élet szférája

- Megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a fizikai kényszer szféráját. Feltételezzük, hogy az emberi együttélés modern formáiban ezek a szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek.
- Az intézményes szociológia elmélete átfogóan a társadalomra, illetve a társadalmi alapú együttélési formára, de ezen belül különösen a társadalmi élet szférájára érvényes.

b) Az intézményes szociológia tárgya

- A *jelenség* a valóságnak az az önkényesen kiragadott része, amelyet mint rajta kívül álló tényezők által meghatározottat vizsgálunk. A jelenség *lényegének* az adott jelenséget szükségszerűen meghatározó tényezők összességét nevezzük. Az *intézményes szociológia tárgyát* a társadalmi jelenségek lényege képezi.
- A társadalmi létezők közül *társadalmi jelenségeknek* általában a dolgokból, állapotokból vagy cselekvésekből felépült létezőket tekintjük. A viszonszerű vagy a normatív létezőket is vizsgálhatjuk jelenségekként, ebben az esetben azonban az önmagukban véve viszonszerű vagy normatív létezőket is állapotszerű létezőkként kezeljük.

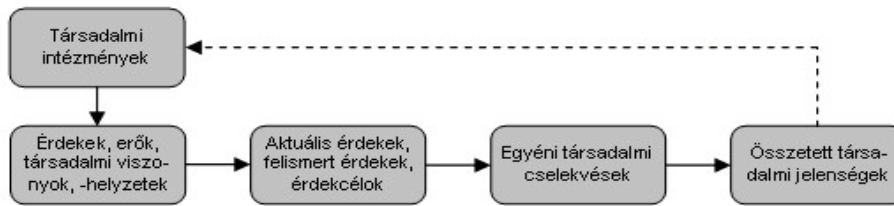
3.2. Az intézményes szociológiai szemléletmód

A) Az intézményes elnevezés és szemléletmód

a) Az intézményes szociológia elnevezése

- A munkánkban kifejtendő elméletet azért indokolt az intézményes szociológia elméletének nevezni, s az általa képviselt szemléletmódot intézményes szemléletmódnak, mert ebben az elméletben bár alapvetően a társadalmi viszonyokból, de végső soron e viszonyokat létrehozó intézményekből magyarázzuk a társadalmi jelenségeket.

b) Az intézményes szemléletmód legfőbb vonásai

1.11. ábra: Az intézményes szemléletmód legalapvetőbb összefüggései

- A társadalmi jelenségeket végső soron a társadalmi intézmények határozzák meg, tényleges funkcióik révén. A társadalmi intézmények tényleges funkcióik révén létrehozzák a tényszerű érdekeket, erőket, társadalmi viszonyokat és társadalmi helyzeteket.
- Az egyének társadalmi cselekvéseit, magatartását, és az egyének közötti kölcsönhatásokat alapvetően a tényszerű érdekek, erők, társadalmi viszonyok és társadalmi helyzetek határozzák meg. A társadalmi cselekvések közvetlen meghatározó tényezői e tényezők hatásait közvetítik.
- A társadalmi cselekvések egyéni racionális cselekvések, és a csoportoknak tulajdonított viselkedés is ilyen cselekvésekből épül fel. A társadalmi környezethez való racionális alkalmazkodás révén a társadalmi cselekvések a tényszerű társadalmi környezet meghatározó hatását közvetítik.
- Az összetettebb társadalmi jelenségek alapvetően a tényszerű társadalmi környezet, illetve társadalmi viszonyok által meghatározottak. Azonban az adott társadalmi intézményrendszer érvényességét, és ezáltal a modern társadalom rendezettségét végső soron a fizikai kényszerítés képességének az intézményes központosítása biztosítja.

B) A fő szociológiai szemléletmódok egyesítése

a) A szemléletmódok egyesítésének lehetősége

- Az intézményes szociológia elméletében szándékunk szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítjük a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat.

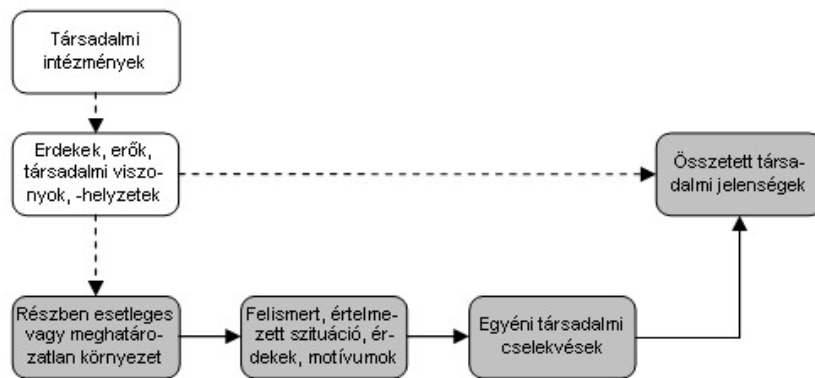

1.12. ábra: A fő szociológiai szemléletmódok és az intézményes szemléletmód

b) A szemléletmódok egyesítése elvont szinten

- Az intézményes szociológia elméletének elvont szintje holista, a társadalmi jelenségek átfogó és állandó társadalmi környezet általi meghatározottságának a magyarázatára szolgál. Leképezzük azonban azt a mechanizmust is, amelynek révén a társadalmi környezet meghatározza az egyéni társadalmi cselekvéseket, és ezáltal általában a társadalmi jelenségeket.
- Az intézményes szociológia elméletének lényeges sajátossága, hogy elvont szintjén alapvetően pozitivista szemléletmódot képvisel, tehát a társadalmi jelenségek törvényeken nyugvó oksági magyarázatát nyújtja.

c) A szemléletmódok egyesítése empirikus szinten

1.13. ábra: Az intézményes szemléletmód összefüggései empirikus szinten

- Az intézményes szociológia elméletének empirikus szintjén az individualista szemléletmódot, és ezzel összefüggésben az átfogó és viszonylag állandó társadalmi környezet meghatározó hatásához képest a társadalmi jelenségek esetlegességét vesszük érdemben figyelembe.
- Az elmélet empirikus szintjén olyan *értelmező-racionális magyarázat* érvényesítésére törekszünk, amelyben egyaránt figyelembe vesszük a racionalista magyarázatot és a szubjektív értelmező magyarázatot.